Nahide BOZKURT

MUTEZİLE'NİN ALTIN ÇAĞI

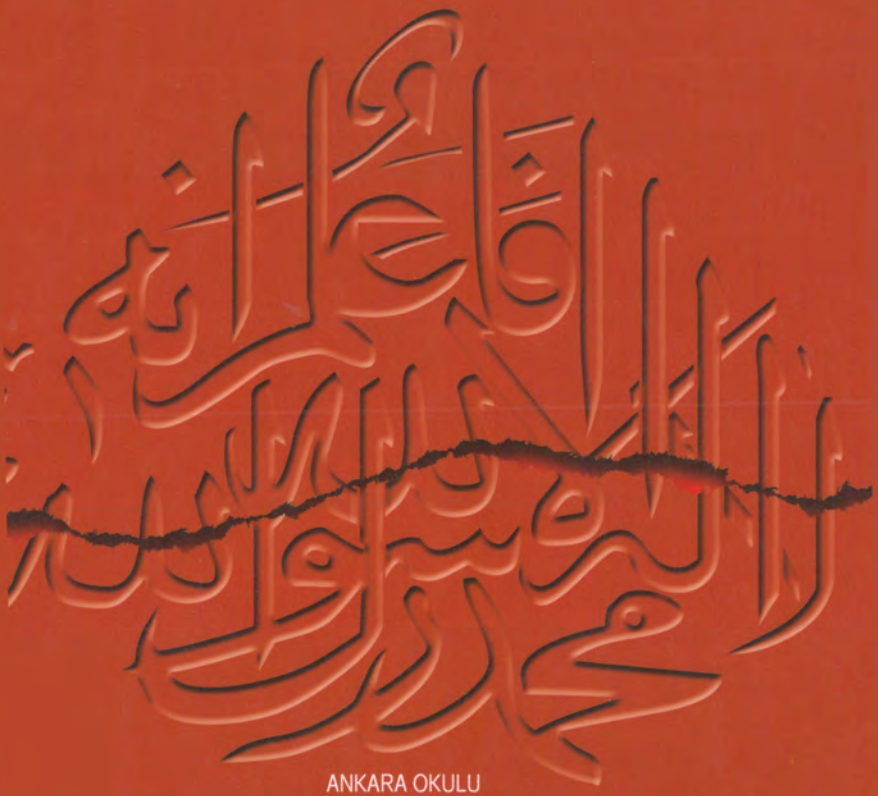

ANKARA OKULU

Ankara Okulu Yayınları: 60

© Ankara Okulu Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, cilt, kapak baskısı: Ankamat Mat. Ltd. Şti.
Birinci basım: Kasım 2002
İkinci basım: Ocak 2016

ISBN: 978-975-8190-59-1

Ankara Okulu Yayınları
Şehit Mehmet Baydar Sokak No: 2/A Maltepe/ANKARA
Tel: (0312) 341 06 90 Faks: (0312) 341 06 95
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

Mutezile'nin Altın Çağı

Me'mûn Dönemi

SATIN

KONYA
İL HALK KÜTÜPHANESİ
MÜDÜRLÜĞÜ

Nahide BOZKURT

KONYA İL HALK KÜTÜPHANESİ
Kitap No: 129495
Konu No: 297.992567

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2016

Prof. Dr. Nahide BOZKURT

1984 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Müteakiben Ankara Cebeci Kız Meslek Lisesinde 1985-1987 yılları arasında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği yaptı.
1987'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalında araştırma görevlisi oldu.
1991'de *Halife Me'mûn Dönemi ve İslam Kültür Tarihindeki Yeri* başlıklı tezi ile doktor unvanını aldı.
1992'de, alanında araştırma yapmak ve İngilizcesini geliştirmek üzere İngiltere'de bulundu.
1996 yılında doçent unvanını aldı.
2001 yılında Ürdün Üniversitesinde alanı ile ilgili araştırmalar yaptı.
2003'te profesörlük kadrosuna atandı.
2005 ve 2007 yıllarında Roma'da Pontifical Gregoriana Üniversitesinde "The Image of the Prophet Muhammad in Islamic Culture" (İslam Kültüründe Hz. Muhammed İmajı) adlı dersler verdi.
2007 yılında Fulbright Scholar olarak Kaliforniya, Santa Barbara Üniversitesinde (UCSB) 'Interfaith Community Action Program'ına katıldı.
2008'de CEJI tarafından İstanbul ve Berlin'de düzenlenen "Religious Diversity and Anti-Discrimination, Training Course for Adult Educators" programına katılarak sertifika aldı.
Arapça ve İngilizce bilmektedir. Evli ve bir kız çocuğu sahibidir.

Eserleri

1. *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara Okulu, Ankara 2000.
2. *Siyer (Hz. Muhammed'in Hayatı)*, İmam Hatip Liseleri için Ders Kitabı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, Ankara 2002.
3. *Mutezile'nin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi*, Ankara Okulu, Ankara 2002.
4. *Peygamberim*, Remziye Yılmaz ile birlikte, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
5. *Kur'an ve Birey*, Mualla Selçuk ve Halis Albayrak ile birlikte, Turhan Kitabevi, Ankara 2010.
6. *Abbasiler*, İSAM Yayınları, İstanbul 2014.

Hocam merhum Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın'ın anısına...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR 11

GİRİŞ 15

BİRİNCİ BÖLÜM

ME'MÛN'UN HALÎFE OLMASI VE DÖNEMİNDEKİ SİYASÎ OLAYLAR 23

1. Halîfe Oluncaya Kadar Me'mûn'un Hayatı 23
   1.1. Doğumu ve Yetişmesi 23
   1.2. Veliaht Tayin Edilmesi 25
   1.3. Emin ile Me'mûn Arasındaki Hilâfet Mücadelesi ve Me'mûn'un Halîfe Olması 30
2. Me'mûn Dönemi Siyasî Olayları 40
   2.1. Devlet İdaresinde İran Nüfuzu ve Buna Tepkiler 40
      2.1.1. Nasr b. Şebes'in İsyanı 42
      2.1.2. Ali er-Rızâ (Ali b. Mûsâ)'nın Veliaht Tayin Edilmesi 51
      2.1.3. Bağdat'taki Karışıklıklar 59
   2.2. Alioğullarının İktidar Mücadelesi 66
      2.2.1. Muhammed b. İbrahim'in İsyanı 69
      2.2.2. Muhammed b. Ca'fer'in İsyanı 73
   2.3. Merkezi Otorite Boşluğunun Sebep Olduğu Diğer İsyanlar 77
      2.3.1. Bâbek İsyanı 77
      2.3.2. Zuttların İsyanı 80
      2.3.3. Mısır İsyanları 81
3. Dış İlişkiler 84
   3.1. Bizans ile Olan İlişkiler 84

İKİNCİ BÖLÜM

ME'MÛN DÖNEMİNDEKİ İLMÎ VE FİKRÎ FAALİYETLER 89

1. Me'mûn'un Şahsiyeti 89
2. Me'mûn Döneminde Yetişen Belli Başlı İlim ve Fikir Adamları 96
   - 2.1. Sümame b. Eşras 96
   - 2.2. Bişr el-Merisî 99
   - 2.3. Bişr b. el-Mu'temir 100
   - 2.4. Ebu'l-Huzeyl el-Allaf 102
   - 2.5. Kindî 103
   - 2.6. Harezmî 106
   - 2.7. Ahmed. b. Ebî Duad 107
3. İlim Meclisleri, Tartışma Usulleri ve Konuları 108
4. Halku'l-Kur'an Meselesi ve Mihne Olayı 115
5. Tercüme Faaliyetleri 129
   - 5.1. Beytü'l-Hikme ve Tercüme Faaliyetindeki Yeri 133
   - 5.2. Mütercimler 136

SONUÇ 139

BİBLİYOGRAFYA 143

DİZİN 151

ÖNSÖZ

İslâm tarihi içerisinde, siyasî ve kültürel açıdan büyük önem taşıyan ve tarihçilerin "Abbasî Tarihinin Altın Çağı" diye niteledikleri Abbasîlerin ilk dönemi hakkında ülkemizde hemen hemen hiçbir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Böylesine önemli bir dönem, derinlemesine araştırma ve tahlile muhtaçtır. Bu nedenle Abbasîlerin ilk dönem halîfelerinden Me'mûn'u çalışma konusu olarak seçtik. Me'mûn döneminde farklı bir siyasî politika izlenmesi ve İslâm kültür tarihinde önemli yeri olan bilimsel birtakım faaliyetlerin zirveye ulaşmış olması, bizi özellikle bu dönemi araştırmaya yöneltmiştir.

Araştırmamızı Me'mûn döneminde meydana gelen siyasî olaylar ve yapılan ilmî, fikrî faaliyetlerle sınırladık.

Bugünü anlamak ve geleceğe hazırlanabilmek için sağlam ve doğru bir tarih bilgisinin gerekliliği kabul edilen bir gerçektir. Sağlam ve doğru bir tarih bilgisine ulaşmanın birtakım yöntemleri olduğu da muhakkaktır. Biz de araştırmamızın konusu olan "Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi" (Halîfe Me'mûn Dönemi ve İslâm Kültür Tarihindeki Yeri) adlı tezimizi hazırlarken, bu gerçeği göz önünde bulundurmaya, olayların arka planını tartışarak sağlıklı sonuçlar elde etmeye çalıştık.

Araştırmamızın kaynaklarını teşkil eden İslâm tarihi ile ilgili eserler zengin bilgiler ihtiva etmekle birlikte günümüz ilim anlayışına göre metodik değillerdir. İslâm tarihi yazarları eserlerini hazırlarken, tenkit fikrine yer vermemiş, olayları sadece nakletmişlerdir. Olayların bizzat ken-

disi demek olmayan tarih; bu olayların yorumu ve olgular arasındaki bağları bularak bir bütünlüğe varmaktır. Buna bağlı olarak araştırmamızda tarihî olayları yorumlamaya, bunların birbirleriyle bağlantılarını göz önünde bulundurmaya dikkat ettik. Dönemimiz ile ilgili tarihî olayları açık olarak anlamaya, yani bunların ortaya çıkışında etken olan sebepleri tespit etmeye çalıştık.

Araştırmamızda hakikati ortaya çıkarma gayreti içinde olduğumuzdan, objektif olmayı, olguları vuku bulduklarını şekilde göstermeyi, yorumlarımıza sübjektif unsurlar katmamayı hedefledik. Ancak şu da bilinen bir gerçektir ki, tarihî realitelere her zaman nüfuz edilemez. Tarihî gerçekliğin bilinmesi dolaylıdır. Çünkü, tarihçilerin güçlüğü bizzat şahit olmadıkları olaylara yaklaşmak durumunda olmalarıdır. Bu açıdan biz günümüz ışığında olaylara bakmak yerine, elde edilen bulgular açısından dönemin tahliline gittik.

Soyut inanç ve düşünceler her ne kadar tarihi doğrudan ilgilendirmese de, bunların tarihin akışı içinde dolaylı bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Bu inanç ve düşünceler, olayların değerlendirilmesinde bir role sahiptir denilebilir. Meselâ, Me'mûn'un "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" konusundaki fikri salt inanç ve düşüncede kalmamış, dönemin fikir adamlarına yansımış ve onlar, farklı düşüncelerinden dolayı sorgulanmışlardır.

Olayları esas alıp, fikirleri belirlemeye gitmek veya yaygın fikirlerden hareketle olayları değerlendirmek, tarih araştırmalarında kullanılan yaklaşımlardır. Araştırmamızda bu iki metodu birlikte kullanarak bazı sonuçlar elde etmeye çalıştık. Bazen olaylardan hareket ederek fikirleri belirlemeye gayret ettik. Meselâ "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" konusunu ele alırken Me'mûn'un, alimleri, Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini kabule zorlaması ve "mihne"yi baş-

latmasının temelinde yatan fikrî altyapının ne olduğunu, olaylardan hareketle ortaya koymaya çalıştık. Bazen de yaygın birtakım fikirlerden yola çıkarak olayları değerlendirme yoluna gittik. Alioğullarının isyanlarını ve o dönemde Şiiliğin ne anlam ifade ettiğini bu metot çerçevesinde açıkladık.

Yukarıda belirttiğimiz yaklaşımlar ışığında tahlil etmeye çalıştığımız "Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi" (Halîfe Me'mûn Dönemi ve İslâm Kültür Tarihindeki Yeri) adlı tezimiz, giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır.

Birinci bölümde, Me'mûn'un doğumu, yetişmesi, veliaht tayin edilmesi, kardeşi Emîn ile arasındaki iktidar mücadelesi, halîfe oluşu ve döneminde meydana gelen siyasî olaylar anlatıldı.

İkinci bölümde, Me'mûn'un şahsiyeti, kendi döneminde yetişen ve İslâm kültür tarihinde önemli yeri olan belli başlı ilim ve fikir adamları, ilim meclisleri ve tartışılan meseleler, tercüme faaliyetleri ele alındı. Siyasî yönü de olan "Halku'l-Kur'an" konusunu ikinci bölümde ele alışımız ise onu daha ziyade fikrî platformda değerlendirmemizden kaynaklanmıştır.

İkinci bölümde tercüme faaliyeti kısmını yazarken zorlandığımızı ifade etmek isteriz. Sıkıntımızın sebebi, böylesine önemli bir konuda İslâm tarihi kaynaklarının kayıtsız kalmasıdır. Meselâ, Beytü'l-Hikme gibi önemli bir müessese hakkında ulaşabildiğimiz İslâm tarihi ile ilgili kaynaklarda görebildiğimiz kadarıyla bir bilgiye rastlayamadık. Yine, Me'mûn döneminde hangi eserlerin tercüme edildiğini de belirleyemedik.

Araştırmamızda, yokluğu ismin aslında herhangi bir değişiklik meydana getirmeyen Arapça isimlerindeki ve şehir adlarındaki "el" takısı kullanılmamıştır. Meselâ el-Me'mûn yerine Me'mûn gibi.

Kaynakların tanıtımında, zikredilen eserlerin adı tam olarak verilirken, burada tanıtılmayan eserler, tez içinde ilk geçtikleri yerlerde verilmiştir. Tezde bir yazarın tek eseri kullanılmış ise, ilk geçtiği yerde eserin tam adı verilmiş, daha sonraki atıflarda ise, sadece yazarın meşhur ismiyle yetinilmiştir. Ancak birden fazla eserini kullandığımız yazarın eserleri ise kısaltılmış adlarıyla verilmiştir. Meselâ, Mes'udî, "Muruc", Mes'udî, "et-Tenbih" denilmiştir.

Dipnotlarda sadece meşhur adını kullandığımız yazarların tam adı bibliyografyada verilmiştir.

Dipnotlarda cilt sözcüğünü ifade etmek için "c", sayfa sözcüğünü ifade etmek için "s" harfleri kullanılmamıştır.

İslâm Ansiklopedisinin kullanılan Türkçe ve İngilizce maddeleri, sadece dipnotta belirtilmiş, ayrıca bibliyografyada zikredilmemiştir.

1991 yılında doktora tezi olarak sunulan bu çalışma yeniden gözden geçirilerek yayına hazır hale getirilmiştir.

Bu çalışmayı gerçekleştirmeme katkıda bulunan saygıdeğer hocalarıma, değerli dostlarıma, Ankara Okulu Yayınları yönetici ve çalışanlarına en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Nahide BOZKURT

Siyasî ve kültürel tarih açısından ele aldığımız "Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi (Halîfe Me'mûn Dönemi ve İslâm-Kültür Tarihindeki Yeri) adlı çalışmamızın kaynaklarını üç grup altında toplamamız mümkündür.

Birinci grup kaynaklarımız İslâm tarihini anlatan eserlerdir. Bu eserlerden konumuzla ilgili en geniş bilgiyi Taberî (ö. 310/922) vermektedir. Taberî, Emîn ile Me'mûn arasındaki ihtilâfa ve Me'mûn'un hilâfeti döneminde gelişen siyasî olaylara en çok yer ayıran tarihçidir. Bu açıdan Taberî'nin *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*'u araştırma konumuz için esas kaynak olma hüviyetini taşımaktadır.[1]

Araştırma konumuz için asıl kaynak olma hüviyetinde olan diğer bir eser de İbn Tayfur (ö. 280/893)'un *Kitâbu Bağdad*'ıdır. Me'mûn'un Bağdat'a gelişinden (204/819-820) itibaren gelişen siyasî olaylar, düzenlenen ilim meclisleri, yapılan dinî tartışmalar hakkında bilgi vermesi açısından dönemimiz için önemli bir kaynak olma özelliğindedir.[2]

Me'mûn dönemi ile ilgili çok kısa bilgi vermesine rağmen, Dîneverî (ö. 282/895)'nin *Ahbâru't-Tıvâl*'ı, Me'mûn'un felsefeye olan ilgisi, Rum diyarından kitap getirterek tercüme ettirmesi ve döneminde dinler ve mezhepler ile ilgili tartışmalar yapıldığını bildiren ilk tarih kitabı olması bakımından önemlidir.[3]

1 Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, 11 cilt, Thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Beyrut: Daru Esveydan, tarihsiz.
2 İbn Tayfur, *Kitâbu Bağdad*, Nşr. İzzetü'l-Attar, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1949.
3 Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, Mısır: Matbaatü's-Sa'ade, 1330.

Ya'kubî (ö. 292/304)'nin *Tarîh*'inde ise konumuzla ilgili geniş bilgi bulmaktayız. Bu eser, özellikle Me'mûn'un Hz. Ali taraftarı oluşuyla ilgili bazı rivayetleri nakletmesi açısından büyük önem arz etmektedir.[4]

Mes'udî (ö. 346/956)'nin *Murûcu'z-Zeheb*'i ise Me'mûn döneminde düzenlenen ilim meclisleri, yapılan dinî ve siyasî tartışmalar, ilmî ve kültürel faaliyetler hakkında kayda değer bilgiler içermektedir.[5]

Isfahanî (ö. 356/967)'nin *Makâtilu't-Tâlibiyyin*'i Me'mûn döneminde Alioğullarının durumu ile ilgili bir bölüm ihtiva etmesi ve önemli rivayetleri içermesi bakımından kaynaklarımız arasında yer almıştır.[6]

el-Kâmil fi't-Tarih adlı eserinde Taberî'den geniş ölçüde faydalanmış olan İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232)'in çalışmasından, Taberî'de yer almayan orijinal birtakım rivayetler bulunması sebebiyle istifâde ettik. Bir örnek vermek gerekirse Nasr b. Şebes'in isyanı ile ilgili bilgileri en detaylı olarak İbnü'l-Esîr'de bulabilmekteyiz.[7]

İkinci grup kaynaklarımız *Tabakât* kitaplarıdır.

İbnü'n-Nedim (ö. 385/995)'in *el-Fihrist*'i, mütercimler ve tercüme edilen eserler hakkında bilgi vermesi yönünden önemlidir. Bu bakımdan biz özellikle Beytü'l-Hikme ile ilgili önemli ipuçlarını buradan tespit etmeye çalıştık.[8]

4 Ya'kubî, *Tarihu Ya'kubi*, 2 cilt, Beyrut: Daru Sadır, tarihsiz.
5 Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, 4 cilt, Thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut: Mektebetü'l-İslamiyye, tarihsiz.
6 Isfahanî, *Makâtilu't-Tâlibiyyin*, Thk. Ahmed Sakar, Kahire: Daru İhyai'l-Kütubi'l-Arabiyye, 1949.
7 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 12 cilt, Beyrut: 1982.
8 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut: Daru'l Marife, 1978.

İbn Cülcül (ö. 399/1009),[9] Kıftî (ö. 646/1248)[10] ve İbn Ebi Useybia (ö. 668/1269)[11]'nın Tabakât kitapları da mütercimler ve tercüme edilen eserler hakkında bilgiler içermeleri açısından yararlandığımız eserler arasında yer almaktadır.

Üçüncü grup kaynaklarımızı teşkil eden edebiyat kitapları içerisinde İbn Kuteybe (ö. 276/828)'nin *Uyûnu'l-Ahbâr*[12] ve İbn Abdirabbih (ö. 327/939)'in *Kitâbu'l-Ikdı'l-Ferîd*'i[13] dönemimiz ile ilgili dinî birtakım tartışmaları vermeleri bakımından büyük önem taşımaktadırlar.

Halîfe Me'mûn ve dönemiyle ilgili olarak yapılan araştırmaları şöylece değerlendirebiliriz:

Genel olarak İslâm tarihi kitaplarında değişik genişlikte yer almış olan Halîfe Me'mûn ve dönemi başlı başına bir inceleme sahası olarak maalesef ciddi araştırmalara konu olmamıştır. Bizim tespitlerimize göre, bu alandaki müstakil ilk eser, Muhammed Mustafa Haddâra tarafından kaleme alınmış olan *el-Me'mûnu'l-Halîfetü'l-Âlim*'dir. Haddâra, bu çalışmasında Me'mûn dönemi siyasî olayları ve kültürel faaliyetlerini değerlendirir. Yazar, bu eserinde ilmî olma endişesinden uzak görünmektedir.[14] Aynı şekilde Ali Muhammed Radî de *Asru'l-İslâmî'z-Zehebî el-Me'mûni'l-Abbasî* adlı eserinde, Me'mûn ve döneminin siyasî ve kültürel durumunu popüler bir üslupla ele almış bulunmaktadır.[15]

9 İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etıbba ve'l-Hukema*, Kahire: Matbaattu'l-Nahdati'l-İlmi, 1955.

10 Kıftî, *Kitâbu Ahbârı'l-Ulema bî Ahbârı'l-Hukema*, Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbi, tarihsiz.

11 İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtı'l-Etıbba*, Thk. Nizar Rıza, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayyat, tarihsiz.

12 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 2 cilt, Thk. Yusuf Ali Tavil, Beyrut: Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1986.

13 İbn Abdirabbih, *Kitâbu'l-Ikdı'l-Ferîd*, 7 cilt, Thk. Ahmed Emin ve arkadaşları, Beyrut: Daru'l Küttabi'l-Gazzali, 1985.

14 Muhammed Mustafa Haddâra, *el-Me'mûnu'l-Halîfetü'l-Âlim*, Kahire: Daru'l Kütub, 1985.

15 Ali Muhammed Radî, *Asru'l-İslâmî'z-Zehebî el-Me'mûni'l-Abbasî*, Mısır: ed-Daru'l-Kavmiyye, tarihsiz.

Söz konusu iki bağımsız çalışmadan sonra Ahmed Ferîd Rıfaî'nin *Asru'l-Me'mûn*'u üzerinde durulabilir. İsmine bakıldığında, doğrudan Me'mûn dönemini ele almış olabileceği düşünülebilecek olan bu çalışmanın, yalnızca üçüncü cildinin bir kısmı bu konuya ayrılmış bulunmaktadır. Bu bölüm de eserin diğer kısımları gibi popüler bir tarzda kaleme alınmış olup, ciddi bir araştırma olarak değerlendirilmesi mümkün değildir.[16]

Son olarak Dominique Sourdel'in bir makalesi üzerinde durmamız gerekecektir. "La Politique Religieuse du Calife Abbaside al-Ma'mun" başlığını taşıyan konumuzla yakından ilgili bu çalışmasında yazar, Me'mûn'un dinî politikasını, ana kaynaklardan istifâde ederek ortaya koymaktadır.[17]

Yukarıda çalışma konumuz açısından birinci derecede önem arz eden kaynakları ve Me'mûn dönemi ile ilgili yapılan bağımsız araştırmaları tanıtmaya çalıştık.

16 Ahmed Ferid Rıfaî, *Asru'l-Me'mûn*, 3 cilt, Kahire: Matbaatü Dari'l-Kütubi'l-Mısriyye, 1927.

17 Dominique Sourdel, "La Politique Religieuse du Calife Abbaside al-Ma'mun", *Revue des Etudes Islamique*, XXX/1(1962), 26-48.

GİRİŞ

Araştırmamızın konusu olan Halîfe Me'mûn dönemini incelemeye geçmeden önce, Abbasî Devleti'nin kuruluşu ve Me'mûn'dan önceki halîfeler döneminin siyasî ve idarî açıdan ana hatları ile panoramasını çizmeyi, çalışma konumuza temel olması açısından uygun gördük.

Adını, Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdulmuttalib b. Hâşim (ö. 32/652)'den alan Abbasî Devleti, 14 Rebiyülevvel 132/31Ekim 749 tarihinde kurulmuştur. Abbasîlerin iktidara gelişi, İslâm tarihinin önemli olaylarından birini teşkil etmekte olup, Emevî idaresinden memnun olmayan çeşitli grupların yoğun propaganda ve dâvet faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir.

Bilindiği gibi, İslâm'dan önce Araplara özgü sosyal hayatın belirgin özelliği olan ve İslâm'ın belli bir süre kontrol altına almış olduğu asabiyet anlayışı, Hz. Osman (23-35/644-656) döneminden itibaren kendini yeniden açığa vurmaya başlamıştı. İslâm'ın kaldırmaya çalıştığı bu ruh, özellikle Emevîler döneminde mevâli denilen İslâm'ı kabul etmiş Arap olmayan unsurlara karşı bir baskı yöntemi şeklinde tezahür etti. Bu durum, daha sonra mevâlinin Emevî hilâfetini yıkmaya yönelik hareketlerde aktif rol almasına yol açan sebeplerden birini oluşturdu. Aynı şekilde Emevîlerin idaresinden memnun olmayan ve hilâfetin kendi hakları olduğuna inanan Abbasoğulları ve Alioğullarından müteşekkil Hâşimoğulları da Emevîlere karşı mücadele vermeye başladılar.

Tarihçilerin genel anlayışına göre, Abbasî dâvetinin ilk plânlamasını yapan Muhammed b. Ali b. Abdullah b.Abbas (ö. 125/743)'tır. Kimsenin dikkatini çekmeyen Humeyme[1]'yi idare ve plânlama merkezi olarak seçen Muhammed b. Ali Kûfe[2] ve Horasan[3]'ı da dâvetin yayılması için önemli merkezler olarak gördü. O, bu seçiminin gerekçesini şöyle açıklar:

> Kûfe ve civarı Hz. Ali yanlısıdır. Basralılar Hz. Osman taraftarıdır, bir işe yaramazlar. El-Cezîre, Haricîdir ve ahlâk yönünden Hıristiyanlara benzerler. Suriyeliler ise, Muaviye ve Emevîlere karşı itaatten başka bir şey bilmezler. Mekke ve Medine halkı ise, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'i daha çok sever. Fakat, bir de Horasan'a bakın, orada kalabalık bir toplum ve sağlam bir kuvvet var...[4]

Çok yönlü ve gerçekçi bir plân hazırlayan Muhammed b. Ali, seçmiş olduğu propagandacılara dâveti gizlice yürütmelerini emrederken, çağrının "er-Rızâ min Âl-i Muhammed" (Muhammed ailesinden razı olunan kişi) adına yapılmasını tavsiye ediyordu.[5] Bunun anlamı şuydu: Bu hareket başarıya ulaştıktan sonra Hz. Muhammed ailesinden kim halîfe seçilirse ona razı olunacaktır. Bilinçli olarak seçilen bu slogan, hem Alioğullarını hem de Abbasoğullarını kapsıyordu. Çünkü, dâvetin kimin adına yapıldığının açıkça bildirilmesi, Alioğulları ve taraftarlarının desteğinin kaybedilme tehlikesini ortaya çıkaracaktı.[6]

1 Yakut, *Mû'cemu'l-Buldan*, 5 cilt, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1979.
2 Yakut, IV, 490.
3 Yakut, II, 350-354.
4 İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 303; Câhız, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988, 47; *Ahbâru'd Devleti'l-Abbasiyye*, Yazarı meçhul (hicri 3. asır), Thk. Abdülaziz ed-Dûri ve Abdulcabbar el-Muttalibî, Beyrut: Daru't Talia, 1971, 206-207.
5 *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbasiyye*, 237, 240.
6 A. Reynold Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge: Cambridge University Press, 1956, 250.

100/718 yılı dolaylarında başlayan bu propaganda faaliyeti[7] Muhammed b. Ali'nin 125/743 yılındaki ölümüne kadar Horasan'a gönderilen daîler tarafından fikrî platformda sürdürülmüştü. Muhammed b. Ali'nin vasiyeti üzerine oğlu İbrahim (ö. 130/748) Abbasî dâvetinin lideri olur.[8] İmam İbrahim'in liderliğinde bu hareket farklı bir yön kazanarak eylem safhasına geçmiştir. 128/745-746 yılında İmam İbrahim'in, İranlı bir mevlâ olan Ebû Müslim (ö. 137/756)'i Horasan'a göndermesi ve Ebû Müslim'in bu hareketin idaresini ele alması, ihtilal faaliyetinin önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Horasan'daki Arap kabileleri arasında yayılmış olan düşmanlık ve mücadele.[9] Ebû Müslim'in faaliyetlerini kolaylaştırmada önemli bir etken oldu. Horasan halkı Ebû Müslim'in etrafında toplanarak, Emevî Devleti'ni yıkma konusunda ona yardım etti.[10] Horasan'daki iktidarı ele geçiren Ebû Müslim, ordularını Irak tarafına gönderdi. 11 Muharrem 132'de Kûfe'ye gelen ordular idareyi, orada faaliyet gösteren Abbasî daîsi Ebû Seleme (ö. 132/749)'ye teslim ettiler ve kendisini "Âl-i Muhammed'in veziri" diye isimlendirdiler.[11]

Abbasî Devleti, 14 Rebiyülevvel 132/31 Ekim 749'da Kûfe'de Ebü'l-Abbas es-Seffâh adına biat alınarak ilân edildi. Böylece Emevî Devleti yıkılıp, yerine Abbasî Devleti kuruldu.[12]

7 Bernard Lewis, "Abbasids" *EI*; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Umran Yayınları, 1981, 190; Faruk Ömer, *Tabiatu'd-Da'veti'l-Abbasiyye*, Beyrut: Daru'l İrşad, 1970, 153; Hugh Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate, A Political History*, London: Croom Helm, 1981, 42.

8 *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbasiyye*, 237, 240.

9 Horasan'daki Arap kabileler arasında çıkan çekişmeler hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Ahbâru'd-Devleti'l Abbasiyye*, 248.

10 Dîneverî, 343.

11 Cehşiyarî, *Kitâbu'l-Vüzera ve'l Küttab*, Thk. Mustafa es-Sakka ve arkadaşları, Kahire: Şirketü Mektebe 1980, 84.

12 Abbasî İhtilâli'nin oluşum süreci ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. M. A. Shaban, *The Abbasid Revolution*, Cambridge: Cambridge University

İlk Abbasî halîfesi olan Ebü'l-Abbas (132-136/749-754) hilâfete gelişinin hemen arkasından Kûfe Camii'nde halka hitaben verdiği ilk hutbesinde Kûfelileri övmüş ve aynı zamanda helak edip intikam alan bir insan olduğunu duyurmuştur.[13] Nitekim o, bundan sonra "kan dökücü" anlamına gelen "Seffâh" lâkabıyla anılmıştır.

Hilâfet merkezi olarak önce Hâşimiyye[14]'yi daha sonra da Enbâr[15]'ı seçen Seffâh'ın iktidara gelmesiyle Emevîlerden intikam alma hareketleri de başlamıştı.[16] Seffâh döneminde Emevîlere karşı girişilen bu intikam hareketleri, Ümeyyeoğullarını destekleyen bazı Arapların isyanlarına sebep olduysa da, bu isyanlar devlet güçleri tarafından süratle bastırıldı.

Abbasî Devleti'nin kurulmasında önemli bir rolü olan Ebû Seleme'yi de ortadan kaldıran Seffâh[17] hilâfet makamında dört yıl dokuz ay kalmış, Enbâr'da 136/754 yılında vefat etmiştir.[18]

Press, 1970, 138 vd. M. A. Shaban, *Islamic History, A New Interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1970, 1-19; Faruk Ömer, Tabiatu'd-Da've, 107 vd. Faruk Ömer, *el-Abbasiyunu'l-Evail*, Beyrut: Daru'l İrşad, 1970, 37-60; Kennedy, 35-45; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963, 234-267; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

13 Taberî, VIII, 426; *Tarîhu'l-Hulefa*, Yazarı meçhul (hicrî 2. asır), Moskova: 1967, 588-599; Philip K. Hitti, Hitti, Philip K. *The Arabs, A Short History*, London: Macmillan and CO, 1960, 82.

14 Yakut, V, 389.

15 Yakut, I, 257.

16 Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, 4 cilt, Beyrut: Daru'l-Marife, tarihsiz, I, 212-213; M. Dwight Donaldson, *The Shi'ite Religion, A History of Islam in Persia and Iraq*, London: Luzac, 1993, 126.

17 Cehşiyarî, 90; Mes'udî, *Murûc*, III, 284-285.

18 Saffah dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Halîfe b. Hayyat. *Tarih*, Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad: Daru Tayyibe, 1985, 409-415; Taberî, VII, 421-471; Mes'udî, *Murûc*, III, 266-293; Cehşiyarî, 89-95; İbnü't Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Duveli'l-İslamiyye*, Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Muhammed Ali Subhi, 1962, 119-125; İbnü'l-Esir, V, 408-460.

Seffâh'ın ölümü üzerine halîfelik görevine gelen kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansur (136-158/754-775) bir çok bakımdan Abbasî idaresinin gerçek kurucusu olarak kabul edilir.[19] Mansur'un en önemli icraatlarından birisi Bağdat[20]'ı kurmasıydı.[21]

Adı geçen halîfe döneminde önemli olaylar meydana geldi. Mansur, Abbasî Devleti'nin kurulmasında büyük yararlıklar gösteren Ebû Müslim[22]'i, meşhur edebiyatçı Abdullah b. el-Mukaffa (ö. 142/759)[23]'yı ve hilâfete gelişini istemeyerek ona isyan eden amcası Abdullah b. Ali (ö. 147/764)[24]'yi öldürttü. Diğer yandan Mansur döneminde kendilerinin de hilâfette hakkı olduğunu iddia ederek mevcut yönetime isyan eden Alioğullarının isyanları da bastırıldı.

Mansur, Seffâh'ın kendisinden sonra gelmek üzere ikinci veliaht olarak tayin ettiği Îsa b. Mûsâ'yı veliahtlıktan azlederek, yerine oğlu Mehdî'yi veliaht tayin etti ve halktan onun için biat aldı.[25] Abbasî idaresini daha sağlam hale getiren ve devletin birliğini bütün önemli merkezlerde teminat altına almayı başaran Mansur, 6 Zilhicce 158/7 Ekim 775 tarihinde vefat etmiştir.[26]

19 Şevkî Dayf, *Tarîhu'l-Edebi'l-Arabi'l-Asrî'l-Abbasî*, Mısır: Daru'l-Mearif, 1965, 33.

20 Yakut, I, 456-467.

21 De Lacy O'leary, O'leary, De Lacy, *How Greek Science Passed To The Arabs*, London: Roudledge and Kegan Paul ltd. 1951, 148-149; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 4 cilt, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, II, 449-451; Bağdat'taki çarşılar ve ticari hayat hakkında bkz. Hamdan Abdülmecid el-Kubeysî, *Esvaku Bağdad hatta Bidayeti'l–Asri'l-Buveyhî*, Bağdat: 1979.

22 Mes'udî, *Murûc*, III, 302-304; ayrıca bkz. Hudari Beg, *Muhâdarâtu Tarîhi'l-Umemi'l-İslâmiyye*, Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, tarihsiz, I, 57-60.

23 Halîfe b. Hayyat, 417.

24 Mes'udî, *Murûc*, III, 315-316.

25 Taberî, VIII, 9.

26 Mansur dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Halife b. Hayyat, 415-436; Taberî, VII, 471-656, VIII, 7-109; Mes'udî, *Murûc*, III, 294-318; Cehşiyarî, 96-140; İbnü'l-Esir, V, 461-611; İbnü't-Tiktaka, 125-142

Mansur'un ölümü üzerine hilâfet makamına Ebû Abdullah el-Mehdî (158-169/775-785) gelmiştir. Babasından yüklü bir hazine devralan Mehdî, Mescid-i Haram'ın genişletilmesi, Mekke[27] yolunda konaklamak için binalar yapılması gibi önemli iç ıslahat çalışmalarında bulunmuştur.[28]

Halîfe Mehdî zamanında Horasan'da uluhiyyet iddiasında bulunan Mukanna (ö. 163/779-780) isyan etti. Devleti uzun süre meşgul eden bu isyan, daha sonra bastırıldıysa da,[29] yine bu halîfe döneminde eski İran dinlerini yeniden canlandırma gayretleriyle bazı ayaklanmalar olmuş, halîfe "zındık" adı verilen bu kişileri ve inançlarını ortadan kaldırmak amacıyla Dîvânu'z-Zenâdıka adlı resmî bir müessese kurmuştur.[30]

Mehdî, sağlığında önce oğlu Hâdî'yi, Hâdî'den sonra da hilâfete gelmek üzere diğer oğlu Hârun er-Reşîd'i veliaht tayin etmişti.[31]

Mehdî'nin 22 Muharrem 169/5 Ağustos 785 tarihinde ölümü[32] üzerine hilâfet görevine gelen Hâdî (169-170/785-786)'nin iktidarı bir yıl sürmüştür. O, bu kısa dönem içerisinde kardeşi Hârun er-Reşîd'i veliahtlıktan azledip, yerine çok küçük yaşta olan oğlu Ca'fer'i veliaht tayin etmek için, Hârun er-Reşîd'i hakkından vazgeçirmeye çalışmıştır.[33] Hâdî döneminin en önemli olaylarından biri de Medine'de isyan eden Alioğullarından Hüseyin b. Ali (ö. 169/786)'nin

27 Yakut, V, 181-188.

28 William Muir, *The Caliphate: Its Rise Decline and Fall,* Beyrut: Khayats Oriental Reprints, 1963, 469.

29 Mukanna'nın isyanı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Narşahî, *Târîhu Buhara,* Thk. Emin Abdülmecid Bedevî ve Nasrullah Mübeşşir, Kahire: Daru'l-Maarif, tarihsiz, 94-104.

30 Muir, 471-472.

31 Cehşiyarî, 150.

32 Mehdî dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Halîfe b. Hayyat, 436-445; Taberî, VIII, 110-186; Mes'udî, *Murûc,* III, 319-333; Cehşiyarî, 141-166; İbnü'l-Esir, VI, 32-87; İbnü't-Tıktaka, 143-151.

33 Mes'udî, *Murûc,* III, 342-343.

Mekke yakınındaki Fah[34]'da meydana gelen muharebede öldürülmesidir.[35]

Rebiyülevvel 170/Eylül 786'da Hâdî'nin ölümü[36] üzerine, iktidarı Hârun er-Reşîd (170-193/786-809) devraldı. Abbasî hilâfetinin en görkemli çağlarından biri olan bu dönemde, ilmî ve kültürel alanda birçok gelişme kaydedilmiştir.

Hârun er-Reşîd, İran asıllı Bermekî ailesinden Yahya b. Halid'i vezir edinmişti. 17 yıl kadar bu görevde kalan Yahya ile iki oğlu Fazl ve Ca'fer, devletin idaresinde söz sahibi olmuşlardı. Hârun er-Reşîd'in büyük değer verdiği Bermek ailesinden Ca'fer'i 1 Safer 187/29 Ocak 803'te öldürtüp, Yahya ve Fazl'ı hapsettirmesi,[37] bu dönemin en önemli siyasî olaylarındandır.

Hârun er-Reşîd döneminde ülkenin hemen hemen her tarafında karışıklık ve isyanlar mevcuttu. Suriye'de Kaysîlerle Yemenliler arasında 176-177/792-793 yılında çıkan çarpışmalar, halîfenin oraya bir ordu göndermesi ile bastırıldı.[38]

Yine bu dönemde Alioğullarından Yahya b. Abdullah (ö. 176/792-793), 176 yılında Deylem'de isyan etti. Hârun er-Reşîd bu isyanı bastırma görevini Fazl b. Yahya'ya verdi. Fazl b. Yahya tarafından Bağdat'a getirilen Yahya b. Abdullah, Halîfe tarafından serbest bırakıldı. Ancak, bir müddet sonra yakalanıp öldürüldü. Yine Alioğullarından olan ve Fah Savaşı'ndan kaçıp kurtulan İdris b. Abdullah (ö. 177/793) Kuzey Afrika'ya giderek 172/788 tarihinde

34 Yakut, IV, 237-238.
35 Halîfe b. Hayyat, 445; Taberî, VIII, 192.
36 Hâdî dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Halîfe b. Hayyat, 445-447; Taberî, VIII, 187-229; Mes'udî, *Murûc*, III, 334-346; Cehşiyarî, 167-176; İbnü'l-Esir, VI, 87-106; İbnü't-Tıktaka, 152-155.
37 Bermekîler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kennedy, 116-129; Hudarî Beg, I, 111-126; Muir, 483-485; Nicholson, 259-261.
38 Ebü'l Fida, II, 13; Muir, 481.

bağımsızlığını ilân edip, "İdrisiler Devleti" adıyla anılan yeni bir devlet kurdu.

Horasan halkının, Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın Râfî b. El-Leys'in liderliğinde 191/806-807 yılında isyan etmesi ve bu ayaklanmanın tehlikeli bir hal alması, halîfenin bizzat bölgeye gitmeye karar vermesine neden oldu. Ancak, Halîfe'nin 3 Cemaziyülâhır 193/24 Mart 809 tarihinde Tus'taki[39] ölümü buna engel oldu.[40]

Hârun er-Reşîd'in ölümü üzerine hilâfet görevine gelen Emîn (193-198/808-813)'in iktidarı, genellikle kardeşi Me'mûn'la hilâfet mücadelesi şeklinde geçti.[41]

Ana hatları ile anlatmaya çalıştığımız Abbasî Devleti'nin kuruluşu ve Abbasî halîfelerinin hilâfet dönemlerinin siyasî ve idarî açıdan kısa bir değerlendirmesini yaptıktan sonra, Halîfe Me'mûn dönemini siyasî ve kültürel açıdan incelemeye çalışacağız.

39 Yakut, IV, 49-50.

40 Hârun er-Reşîd dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Halîfe b. Hayyat, 447-465; Taberî, VIII, 230-364; Mes'udî, *Murûc*, III, 347-395; Cehşiyarî, 177-288; İbnü'l-Esir, VI, 106-221; İbnü't-Tıktaka, 155-171; Abdülcabbar Cumerd, *Hârun er-Reşîd*, I-II, Beyrut: Mektebetü'l-Umumiye, 1956.

41 Emin dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Taberî, VIII, 365-526; Mes'udî, *Murûc*, III, 396-424; Cehşiyarî, 289-303; İbnü'l-Esir, VI, 221-295; İbnü't-Tıktaka, 171-176.

BİRİNCİ BÖLÜM
ME'MÛN'UN HALÎFE OLMASI VE DÖNEMİNDEKİ SİYASÎ OLAYLAR

1. Halîfe Oluncaya Kadar Me'mûn'un Hayatı

1.1. Doğumu ve Yetişmesi

Me'mûn yedinci Abbasî halîfesidir. Asıl adı Abdullah'tır. 15 Rebiyülevvel 170/14 Eylül 786'da Cuma gecesi, Bağdat'a iki mil mesafedeki Yasiriye[1]'de doğdu. Babası ünlü Abbasî halîfesi Hârun er-Reşîd, annesi ise, Bagedis[2]li Meracil adlı câriyedir.[3] Onun doğduğu gece halîfe Mûsâ el-Hâdî ölmüş, Hârun er-Reşîd halîfe olmuştu.[4] Babası Abdullah'a sonraları "el-Me'mûn" lâkabını verdi.[5] Ebû Ca'fer ve Ebü'l-Abbas künyeleriyle de anılan[6] Me'mûn'un şeceresi Abdullah b. Hârun er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî b. Abdullah el-Mansur b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalip[7] şeklinde olup, Hz. Muhammed'in dedesine dayanır.

Soy kütüğü itibarıyla Kureyş Kabîlesinin Hâşimoğulları kolundan Abdulmuttalip evlâdından Abbasoğulları süla-

1 Yakut, V, 425.
2 Yakut, I, 318
3 Ya'kubî, II, 444; İbn Abdirabbih, V, 119; Mes'udî, *Murûc*, IV, 4.
4 Hatıb Bağdadî, *Tarîhu Bağdad*. 14 cilt, Beyrut: Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, tarihsiz, X, 183.
5 Ya'kubî'de geçen bir rivayete göre, halîfe olduğu gece kendisine bir oğlunun dünyaya geldiği haber verilen Hârun er-Reşîd çok sevinmiş ve ona "el-Me'mûn" lâkabını vermiştir (Bkz. Ya'kubî, II, 407). Ancak, bu rivayet bize pek doğru görünmemektedir. Çünkü, ileride görüleceği üzere Me'mûn lâkabı ona veliaht tayin edildikten sonra verilmiştir.
6 Mes'udî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Bağdat: Mektebetü'l-Asriyye, 1938, 302; Mes'udî, *Murûc*, IV, 4.
7 Hatıb Bağdadî, X, 183.

lesine mensup olan Me'mûn, Hârun er-Reşîd'in en büyük oğludur. Doğumundan kısa bir süre sonra annesi Meracil ölmüştür.[8]

Me'mûn, orta boylu, beyaz tenli, dar alınlı, güzel, kır ve ince uzun sakallı, iri gözlü idi.[9] Küçük yaştan itibaren sarayda eğitim görmeye başlamış, babasının tuttuğu hocalar sayesinde kendisini çeşitli alanlarda yetiştirmiştir.

Kisaî (ö. 186/802)'den Arap dilinin inceliklerini öğrenmiştir.[10] Halîfe çocuğu olmasına rağmen, hocalarına karşı şımarmamış, hocalarının kendisini dövmesini babasına veya vezire şikâyet etmemiştir. Meselâ, eğitimci Ebû Muhammed el-Yezidî bir gün Me'mûn'u söylediği bir işi yapmadığı için dövmüş, ancak kendisinin Ca'fer b. Yahya'ya şikâyet edileceğinden ve Halîfe'nin bu duruma muttali olacağından korkmuş, Me'mûn'un sanki hiçbir şey olmamış gibi hareket etmesi üzerine de, taşıdığı endişeyi bildirmişti. Me'mûn'un cevabı ise enteresandı. O, "Benim eğitime, terbiye edilmeye ihtiyacım var."[11] diyerek hocalarına karşı olan saygısını ve eğitime verdiği önemi ortaya koymuştu.

Huşeym b. Bişr, Abbad b. Avvam, Yusuf b. Atıyye, Ebu Muaviye ed-Darir, İsmail b. Uleyye, Haccac el-A'ver'den hadis dersleri alan Me'mûn'un hadis hocalarından biri de babası Hârun er-Reşîd idi. O, babasından birçok hadis işitmiş ve onları rivayet etmiştir.

Çok kuvvetli bir hafızaya sahip olan Me'mûn'un babası ve kardeşi Emîn'le beraber çıkmış olduğu hac yolculuğu esnasında Kûfe'de muhaddislerden Abdullah b. İdris'den

8 İbn Tağriberdi, *en-Nucûmu'z-Zahire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire,* 12 cilt, Kahire: Daru'l-Kütubi'l Mısriyye, tarihsiz, II, 84.
9 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,* 25 cilt, Thk. Şuayb el-Arnavut, Beyrut: Müessesetü'l-Risale, 1988, X, 273.
10 İbn Tağriberdi, II, 130.
11 Hatıb Bağdadî, X, 184-185.

dinlemiş olduğu 100 hadisi, hemen tekrar etmek üzere izin istemesi ve okuması, mezkur muhaddisin, onun hafızasına şaşırmasına neden olur.[12] Me'mûn'un yetişmesinde çok önemli bir rolü olan diğer bir şahıs da, Bermekîlerin tavsiyesi üzerine, Hârun er-Reşîd tarafından Me'mûn'u yetiştirmek üzere saraya alınan İran asıllı Fazl b. Sehl (ö. 202/817)[13] idi. Me'mûn aynı zamanda fıkıh dersleri de almıştır.[14]

Sonuç itibarıyla şunu diyebiliriz ki, Me'mûn çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim görmüş, birçok ilim alanında kendisini yetiştirmiştir.

1.2. Veliaht Tayin Edilmesi

Hârun er-Reşîd 175/791-792 yılında kendisinden sonra hilâfete gelmek üzere oğlu Muhammed'i veliaht tayin ederek, ona "el-Emîn" lâkabını verdi.[15] Emîn, veliaht tayin edildiği bu günlerde henüz beş yaşında bir çocuktu. Hârun er-Reşîd'i, Emîn'i veliaht tayin etmeye hanımı Zübeyde teşvik etmişti. Zübeyde'nin kardeşi İsa b.Ca'fer b. Mansur, Fazl b. Yahya b. Halîd'e gelip "O, senin oğlun sayılır, halîfe olması da sana aittir." dedi. Fazl, Emîn'in veliaht tayin edilmesi için elinden geleni yapacağına söz verdi ve Hârun er-Reşîd'in, Emîn'i veliaht tayin etmesini sağladı.[16]

Hârun er-Reşîd, Emîn'i veliaht tayin ettikten sonra huzursuzluk duymaya başladı. Çünkü Emîn, Me'mûn'dan daha küçük ve yetersizdi. O bu işi Emîn'in annesi Zübeyde'nin ve Hâşimoğullarının isteği ile yapmıştı. Hâşimoğulları, anne, baba Hâşimî olan Emîn'i, Me'mûn'a tercih ediyorlardı. Hârun er-Reşîd, oğullarından Me'mûn'u değil de Emîn'i veliaht tayin etmekle acele ettiğini anla-

12 Suyutî, *Tarîhu'l-Hulefa*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1974, 303.
13 Cehşiyarî, 230-231; İbn Hallikan, *Vefayatü'l-A'yan ve Enbâu Ebnai'z-Zemân*, 8 cilt, Thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru Sadır, 1977, IV, 41.
14 İbn Tağriberdi, II, 225.
15 Ya'kubî, II, 408; Taberî, VIII, 240.
16 Taberî, VIII 240; İbnü'l-Esîr, VI, 122.

mıştı. Ona göre Me'mûn, Mansur'un azmini, Mehdî'nin takvasını ve Hâdî'nin izzet-i nefsini taşıyordu.[17] Hârun er-Reşîd'in bu konudaki endişelerini, Mes'udî'de Esmaî'den nakledilen bir rivayet çok güzel dile getirir.

Mes'udî, Esmaî'nin şöyle dediğini rivayet eder:

> Bir gece Hârun er-Reşîd ile sohbet ediyordum. Bir de baktım ki o, şiddetli bir ıstırap duyuyor, bazen oturuyor, bazen yan yatıyor ve ağlıyordu. Sonra şu şiiri okumaya başladı:
>
> Allah'ın kullarının işini güvenilir, muhtelif görüşlerin üzerinde birleştiği, zayıf ve aciz olmayan kimseye emanet et. Bozuk kimselerin sözlerini terk et. Topluluk anlasa da, onlar sözden anlamazlar.

Bunu işitince, onun çok önemli bir iş düşündüğünü anladım. Hârun er-Reşîd daha sonra hizmetçi Mervan'a 'Yahya'yı bana çağır.' dedi. Çok geçmeden Yahya gelince, ona şunları söyledi:

> Ey Ebû'l-Fazl, şüphesiz Resulullah, yerine geçecek kişiyi tayin etmeksizin vefat etti. Ancak o zaman İslâm yeni, iman zinde idi. Arap birliği vardı, daha önce korkulu yaşarlarken, Allah onlara güven vermiş, zeliller iken, onları onurlandırmıştı. Fakat çok geçmeden Arapların çoğu dinden dönerek, Ebûbekir'e karşı ayaklandılar ve bildiğin sonuç meydana geldi. Ebûbekir vefat ederken, işi Ömer'e bıraktı. Halk Ömer'i kabul etti ve onun hilâfetinden razı oldu. Ömer ise, vefat etmeden işi şûraya bıraktı. Ondan sonra işte bildiğin fitneler meydana geldi. Sonuçta hilâfet makamı ehil olmayan ellere düştü. Ben, bu veliahtlığa tayin meselesine doğru şeklini vermek ve onu, yaşayış tarzını beğendiğim ve siyasetine güvendiğim, zaaf ve gevşekliği olmayan birine teslim etmek istiyorum ki, bu şahıs oğlum Abdullah'tır. Hâşimoğulları ise, akrabalık dolayısıyla sevdikleri Muhammed'i istiyorlar. Halbuki onda arzularına esir olma, dilediğince harcama, elinde bulunanı saçıp savurma, düşüncesinde kadınların ve cariyelerin etkisinde kalma gibi özellikler vardır. Abdullah ise, takip ettiği yol beğenilen, asil görüşlü, önemli işlerde kendisine güvenilen

17 Mes'udî, *Murûc*, III, 362.

biridir. Onu veliaht edinirsem, Hâşimoğullarını kızdırırım; işi tek başına Muhammed'e bırakırsam, halkın durumunu ifsat etmesinden korkarım. Bu konuda yararlı olduğuna inandığın görüşünü bana bildir. Çünkü sen Allah'a hamdolsun doğru ve ince görüş sahibisin.' Yahya, 'Ey müminlerin emiri, her hata düzeltilebilir, her yanlış görüşten dönülebilir, ancak veliahtlık konusundaki hatanın düzeltilmesi mümkün değildir. Çünkü, bu konuda yapılan hatanın kötü sonucundan emin olunamaz ve bu hata kolay düzeltilemez. Bu hususu başka bir mecliste görüşelim.' dedi. Hârun er-Reşîd, Yahya'nın bu konuyu özel olarak baş başa görüşmek istediğini anladı ve bana bir köşeye çekilmemi emretti. Bunun üzerine ben kalktım ve onların söylediklerini işitebileceğim bir köşeye oturdum. Uzun boylu tartıştılar ve gizli işlerini görüştüler. Nihayet sabaha karşı Abdullah'ın, Muhammed'den sonra veliaht tayin edilmesine karar vererek ayrıldılar.[18]

Neticede Hârun er-Reşîd 183/799'da oğlu Abdullah'ı Rakka[19]'da, Muhammed'den sonra halîfe olmak üzere ikinci veliaht tayin etti ve ordudan onun için biat aldı.[20] Abdullah'ı Horasan ve bu bölgeden Hemedan[21]'a kadar olan yerlere vali tayin etti ve onu "el-Me'mûn" diye isimlendirdi.[22]

Hârun er-Reşîd 186/802 yılında oğulları Emîn ve Me'mûn ile hac yolculuğuna çıktı. Kâbe'de, onlar için daha önce halktan almış olduğu biati yeniledi. Mekke ve Medine[23] halkına atiyeler verdi.[24] Bu arada Emîn ve Me'mûn'dan sonra diğer oğlu Kasım'ı da veliaht tayin ederek halktan biat aldı ve onu "el-Mu'temen" diye isimlendirdi.[25] Ancak Hârun er-Reşîd, Me'mûn'un hilâfete geçtiği zaman

18 Mes'udî, *Murûc*, III, 362-363.
19 Yakut, III, 58-60.
20 Ya'kubî, II, 415; Taberî, VIII, 269.
21 Yakut, V, 410-417.
22 Taberî, VIII, 269.
23 Yakut, V, 82-88.
24 Taberî, VIII, 275; İbnü'l-Esîr, VI, 173.
25 İbn A'sam, *el-Futûh*, 4 cilt, Beyrut: Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1986, IV, 423.

Kasım'ın veliahtlığını, onun rızası şartına bağlamıştı. Yani Me'mûn dilerse Kasım'ı veliahtlıktan azledebilecekti.[26]

Hârun er-Reşîd, Kâbe'de oğulları Emîn[27] ve Me'mûn[28] için almış olduğu biati ahitnamelerle kuvvetlendirerek Kâbe duvarına astırdı.

Öyle anlaşılmaktadır ki, Hârun er-Reşîd, oğullarının kendisinden sonra ihtilâfa düşmemeleri ve aralarında sürtüşme çıkmaması için onlardan yazılı ahit alıp, Kâbe duvarına astırmıştı. Ancak bu yazılı ahitnameler hiçe sayılarak, iktidar mücadelesi kardeş katliyle sonuçlanacak, üç yıl kadar süren, devleti iç ve dış düşmanları karşısında zayıflatan bir iç savaşın çıkmasına sebep olacaktı. Taberî'de konu ile ilgili kayıt aynen şöyledir:

> Hârun er-Reşîd devletini üç oğlu arasında paylaştırınca, halktan bir kısmı 'Hükümdarlık işini sağlamlaştırdı.' dediler. Bazıları da 'Oğullarının arasına düşmanlık ve savaş tohumları attı.' diyerek bu tayinin neticesinden korktular, korktukları da başlarına geldi.[29]

Hârun er-Reşîd 189/805 yılında hasta olduğu halde Horasan'da meydana gelen karışıklıkları çözümlemek üzere oğulları Me'mûn ve Salih ile beraber yola çıkar. Emîn'i işlerin idaresi için Bağdat'ta bırakır. Rey[30]'de kadılar, kumandanlar ve devlet büyüklerini toplayarak Me'mûn'un veliahtlığını yeniler ve ordusundaki mal, hazine, silah ve hayvanların Me'mûn'a ait olduğunu, kendisinin artık onlarla hiçbir ilgisinin kalmadığını söyler.[31]

Hârun er-Reşîd'in, Me'mûn için daha önce almış olduğu biati tekrar yenilemesi ve ordudaki bütün malları

26 Mes'udî, *Murûc*, III, 364; Mes'udî, *et-Tenbih*, 299; İbnü'l-Esîr, VI, 173.
27 Emin'in yazdığı ahitnamenin metni için bkz. Taberî, VIII, 278-281.
28 Me'mûn'un yazdığı ahitnamenin metni için bkz. Taberî, VIII, 281-283.
29 Taberî, VIII, 276.
30 Yakut, III, 116-122.
31 Taberî, VIII, 315; İbnü'l-Esîr, VI, 191.

ona bırakması, Me'mûn'a karşı olan güvenini göstermektedir. Dolayısıyla onun bu hareketi, Emîn'i birinci veliaht tayin etmesinden pişman olduğu izlenimini de vermektedir. Bütün bunların yanı sıra Hârun er-Reşîd oğulları arasında çıkacak hilâfet mücadelesini de hissetmiş gibidir ve çıkabilecek kavgadan Me'mûn'un galip gelmesini arzulamaktadır. Aksi takdirde, onun orduyu, bütün mal ve silahları Me'mûn'a devretmesini anlamak güçleşir kanaatindeyim.

Safer 193/Kasım-Aralık 808'de Tus'a gelen Hârun er-Reşîd, Me'mûn'u buradan Merv[32]'e gönderdi.[33]

Hârun er-Reşîd'in Me'mûn'a karşı olan bu davranışından Emîn memnun olmamıştı. O, babasının ağır hasta olduğu haberini alınca, babasının yanında bulunan kardeşi Salih'e, babasının veziri Fazl b. Rebi (ö. 209/824)'ye ve diğer önemli şahsiyetlere emirnameler yazıp, Bekr b. Mu'temir adlı özel bir memurla Tus'a gönderdi. Emîn, babası ölmedikçe bu emirnamelerin açıklanmamasını Bekr b. Mu'temir'e sıkıca tembih etmişti. Bu emirnameler, Fazl b. Rebi'nin, vali ve kumandanların aynı görevlerinde kalacakları konusu ile ilgiliydi.

Hârun er-Reşîd'in Tus'ta 3 Cemaziyülâhır 193/24 Mart 809'da ölümü üzerine Bekr b. Mu'temir mektupları ilgili şahıslara verdi. Emîn tarafından kendilerine gönderilen bu mektupları okuyanlar, ona iltihak etme konusunda müşaverede bulundu. Fazl b. Rebi "Hazır bir mülkü, akıbetinin nasıl olacağını bilemediğim bir kimseye terk etmem." dedi ve askerlerine, Emîn'e biat etmek üzere Bağdat'a geri dönmelerini emretti.[34]

32 Yakut, V, 112-116.
33 Ya'kubî, II, 430; Taberî, VIII, 341.
34 Taberî, VIII, 365-370; İbnü'l-Esîr, VI, 222-223.

1.3. Emîn ile Me'mûn Arasındaki Hilâfet Mücadelesi ve Me'mûn'un Halîfe Olması

Hârun er-Reşîd'in ölümü üzerine vasiyeti gereği Emîn halîfe oldu. Bu sırada Me'mûn Merv'de bulunuyordu.[35]

Emîn, babasının ölümünü duyar duymaz, kardeşinin pozisyonunu zayıflatmak için çalışmalara başladı. Yukarıda da anlatıldığı gibi Emîn, babası Hârun er-Reşîd'in bütün mallarını Me'mûn'a devretmesinden dolayı rahatsızlık duymuştu. Emîn, zekice bir plân hazırlayarak kumandanlara ve diğer devlet büyüklerine mektuplar göndermek suretiyle görevde kalacaklarını bildirmişti. Öyle görünüyor ki o, bu davranışı ile babasının Me'mûn'a devrettiği ordu ve malları geri getirmek istiyordu. Sonuçta plân başarılı oldu. Ancak, Fazl b. Rebi ve askerler bu işi Hârun er-Reşîd'e verdikleri sözü ihlâl ederek yapmışlardı.

Bu durum, Me'mûn'un hoşuna gitmedi. Nitekim o da harekete geçerek, içlerinde Fazl b. Sehl'in de bulunduğu elit tabaka ile istişarede bulundu. Bu istişare sonucunda kumandanlar Fazl b. Rebi'yi iki bin süvari ile takip ederek yakalayıp, askerleri ile birlikte geri çevirmeyi kararlaştırdılar. Fakat Me'mûn ile baş başa kalan Fazl b. Sehl, Me'mûn'a şunları söyledi:

> Eğer bu kumandanların dediklerini yaparsan, onlar seni kardeşin Emîn'e hediye yapmış olurlar. Bence en uygun olan görüş, önce onlara bir mektup yazman, sonra da arkadan göndereceğin bir elçi vasıtasıyla onlara daha önce vermiş oldukları sözü hatırlatman ve buna vefa göstermelerini isteyerek, dünya ve ahiret hususunda ahitlerini bozma konusunda onları uyarmandır.[36]

Me'mûn, Fazl'ın dediğini yaptı.

35 Taberî, VIII, 365; İbnü'l-Esîr, VI, 221; Ebü'l-Fida, II, 19.
36 Taberî, VIII, 371; İbnü'l-Esîr, VI, 223.

Fazl'ın bu tavsiyesinden, ne kadar geniş görüşlü olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten Me'mûn'un yanında hiçbir kuvvet yoktu. Bütün güç Emîn'in elinde bulunmakta idi. Bundan dolayı o, kardeşine boyun eğmeye mecbur oldu. Ancak o, babasının sözünü ihlâl eden bu şahıslara çok gücenmişti.

Me'mûn'a karşı ahdini bozan ve Tus'tan Bağdat'a gelen Fazl b. Rebi, bu davranışının sonucunu düşünerek, Me'mûn'un, halifeliğe geldiği takdirde, kendisine hayat hakkı tanımayacağı kanaatine vardı ve Emîn'i kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azlederek, yerine oğlu Mûsâ'yı veliaht tayin etmesi hususunda kışkırtmaya başladı.[37] Fazl b. Rebi, Emîn taraftarıydı. Çünkü, Emîn'in anne ve babası Arap'tı. Fazl b. Rebi de Arap unsurunu temsil ediyordu. Onun Hârun er-Reşîd'e verdiği sözü ihlâl ederek orduyu, mal ve silahları Emîn'e getirmesinin nedenlerinden birisi, menfaat hırsı ise de, bu hareketinde Me'mûn'un etrafındaki şahıslara karşı duyduğu antipatinin de rolü olduğu kanaatindeyiz. Me'mûn'un etrafı İranlılar ile çevrilidir. Vezir olarak seçtiği Fazl b. Sehl de İran asıllı bir şahıstır. Fazl b. Rebi, Me'mûn'un azline Emîn'i kışkırtırken, idarenin İranlıların eline geçebileceği endişesini de taşımış olmalıdır.

Bazı kumandanlar, ahdin bozulmasının sonucunun iyi olmayacağını Emîn'e söyledilerse de,[38] Emîn, Fazl b. Rebi'nin görüşünü üstün bularak önce 194/809-810 yılında minberlerde Me'mûn ile Kasım'dan sonra kendisinin küçük oğlu Mûsâ'ya dua okunması için her tarafa fermanlar yazar.[39]

Me'mûn bu durumu haber alınca, Emîn'in adını sikkelerden kaldırarak onunla haberleşmeyi keser.[40]

37 Cehşiyarî, 290.
38 Mes'udî, *Murûc*, III, 398.
39 Taberî, VIII, 374-375; İbnü'l-Esîr, VI, 227-228.
40 Taberî, VIII, 375; İbnü'l-Esîr, VI, 229.

Emîn daha sonra Me'mûn'un ismini hutbelerden kaldırarak, onun yerine oğlu Mûsâ'ya dua edilmesini emreder. Oğlu Mûsâ'yı "en-Nâtık bi'l-Hakk" diye isimlendirir. Mûsâ o zaman henüz küçük bir çocuktu.[41]

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, Emîn kardeşi Me'mûn'a karşı haksızlık ederek, veziri Fazl b. Rebi'nin teşvikleri ile Me'mûn'u veliahtlıktan azletmiş ve oğlu Mûsâ'yı veliaht tayin etmişti. Oysa Emîn, daha babasının sağlığında ahde vefa göstereceğine dair kendi elleriyle yazmış olduğu ahitnameyi Kâbe duvarına asmıştı.

Emîn, oğlunu veliaht ilân etmesinin hemen arkasından Kâbe'ye elçiler göndererek ahitnameyi getirtmiş ve yakmıştır.[42]

Emîn yapmış olduğu bu haksızlığa rağmen, kardeşine ve komutanlarına mektuplar yazarak kendisine itaat etmelerini ister. Cevap olumsuzdur. Komutanlar, Emîn'i yemin ve sözleri hafife almakla suçlayarak onun bu isteğini reddederler.[43]

Emîn, Abbas b. Mûsâ, Salih, Muhammed b. İsa adlı üç şahsı[44] elçi olarak Me'mûn'a gönderir. Bu elçiler, Mûsâ'yı Me'mûn'a takdim etme isteğini ihtiva eden Emîn'in mektubunu tebliğ ederler.

Me'mûn, Emîn'in mesajını dinleyince, Fazl b. Sehl ile istişare etti ve Fazl b. Sehl kendisine şöyle dedi: "Ali ve Ahmed'in babası Hişâm'ı yanına çağır ve onunla bu hususta müşavere et." Me'mûn onunla istişare ettikten sonra Hişâm kendisine şöyle dedi:

41 Mes'udî, *Murûc*, III, 405; Kalkaşandî, *Meâsiru'l-İnâfe fi Mealimi'l-Hilâfe*, 4 cilt, Thk. Abdüssettar Ahmed Ferrâc, Beyrut: Alemu'l Kütub, tarihsiz, I, 206.

42 Ya'kubî, II, 436; Cehşiyarî, 292; Kalkaşandî, *Meâsiru'l-İnafe*, I, 206.

43 Ya'kubî, II, 436.

44 Taberî, VIII, 375-376; İbnü'l-Esîr 4 elçi olduğunu söyler. 4'üncüsü İsa b. Ca'fer'dir (bkz. İbnü'l-Esîr, VI, 229).

> Sen bizden, Horasan'dan çıkmamak üzere biat aldın. Emîn böyle hareket ederse, bizim boynumuzda ona biat borcu yoktur. Ey müminlerin emiri, Allah'ın rAhmedi, bereketi ve selâmı sana olsun. Eğer Emîn'e karşı harekete geçersen, sana sağ elimle sarılırım...[45]

Me'mûn'un Emîn'e karşı koymasında Hişâm'ın verdiği cesaret ve veziri Fazl b. Sehl'in büyük etkisi olmuştur. Çünkü Me'mûn, meselenin başında, kardeşi Emîn'e karşı koymak istememiştir. Bunu, Me'mûn'un şu sözünden anlıyoruz.

> Benim Emîn'e karşı koymam mümkün değildir, çünkü malların çoğu onun yanında ve kumandanların çoğu onun tarafındadır. Bugün insanlar dirhem ve dinara meyletmekte, ahitlerini korumaya pek rağbet etmemektedirler. Şu anda Cigaveyh itaatten çıkmış durumda; Tübbet Beyi bağlılığını koparmış vaziyette; Kabul Beyi baskın yapma hazırlığı içinde ve İtradbende Beyi de vergisini ödememektedir. Ben şu anda bunların hiçbirinden yakamı kurtaracak durumda değilim ve içinde bulunduğum durumdan sıyrılarak Türk Hakanına katılmak, onun himayesinde kalmak istiyorum. Belki kendimi böylece güvence altına almış olurum.

Fazl b. Sehl, Me'mûn'a bunlarla barış yapmasını ve taraftarlarını toplayarak, Emîn'e karşı savaşmasını, ordusunun yenilgisi halinde, Türk Beyi Hakan'a iltihak etmesini tavsiye eder. Me'mûn bu görüşü uygun görerek, önce başkaldıran bu beyleri razı eder. Daha sonra Emîn'e isteklerini reddeden bir mektup yazar. İki kardeş arasında yazışmalar devam eder.[46]

Bu arada Me'mûn'un ordusundaki kumandanların bir kısmının onun, Emîn'e karşı koyma siyasetinden memnun olmadıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de Abdullah b. Malik'tir. Bu kumandanlar, iki kardeş arasına giren Fazl b. Sehl'i zımnen suçlamakta idiler. Bu durum, onların

45 İbnü'l-Esîr, VI, 229-230.
46 Taberî, VIII, 403, vd. İbnü'l-Esîr, VI, 232 vd.

Emîn yanlısı kişiler mi olduğu sorusunu akla getirmektedir. Onların Emîn taraftarı olduğu muhtemel görünmektedir. Çünkü, daha önce Me'mûn onlara Fazl b. Rebi ve ordusunu geri getirtme konusunu danıştığında, kendisine süvari göndermesini tavsiye etmişlerdi. Fazl b. Sehl ise, bu hareketin Emîn'in eline düşmekle sonuçlanacağını söyleyerek onu uyarmıştı. Sonuçta Me'mûn, Abdullah b. Malik, Abdullah b. Humeyd b. Kahtabe, Esed b. Yezid b. Mezyed adlı bu komutanlara hiç güvenmedi. Abdullah b. Malik'e kıdemli ve tecrübeli olmasına rağmen, kumandanlık görevi vermedi.[47]

Fazl b. Sehl ve Fazl b. Rebi'nin tahrikleri sonucunda iki kardeş arasında savaş başlar.

Me'mûn'un kardeşinin isteğini reddettiği bu aşamada "İmam" unvanını kullandığını görüyoruz.[48]

Me'mûn, kardeşinin kendisinin veliahtlıktan vazgeçmesi istemine karşılık, "İmam" unvanı alarak cevap vermiştir. Me'mûn halîfe olarak bu unvanı kullanan ilk kişidir.[49] Daha önce hiçbir halîfe tarafından kullanılmayan bu unvanın Me'mûn tarafından kullanılmasının sebebi olarak Taberî, Emîn'in kendisini veliahtlıktan azletme haberinin ona ulaşmasını gösterir.[50] Bu kapalı ifadeden bir sonuç çıkarmak zor görünmektedir. Ancak, bu konuda bazı yorumları paylaşmak ve yeni yorumlar getirmek mümkündür. Me'mûn, kardeşinin bu isteğine Abbasî ihtilâl daîsi ve lideri İmam İbrahim'i örnek alarak "İmam" unvanını kullanmak suretiyle cevap veriyor görünmektedir. İmam unvanı "Müminlerin emiri" unvanına nazaran daha dinî bir anlam taşıyordu.[51] Bu durum, Me'mûn'un Abbasî

47 Kennedy, 138.
48 Taberî, VIII, 376; İbnü'l-Esîr, VI, 230; İbn Tağriberdi, II, 147.
49 T. W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford: Oxford University Press, 1967, 28.
50 Taberî, VIII, 376.
51 M. Rekaya, "Me'mûn", *EI.*

Devleti'ni daha dinî bir karaktere büründürme doğrultusunda bir politika izleyeceğini gösterir.[52] Bunların dışında Me'mûn'un, bu unvanı kullanma nedenlerinden biri de, kendisini veliahtlıktan azleden kardeşine karşı artık kendini müdafaa etmek için harekete geçme gerekliliğidir. Ve belki de bu unvanı almakla o, taraftarlarının çok olduğu izlenimini, kendisini aynı zamanda dinî lider tanıdıklarını ve bununla da onun yanında canla başla mücadele edeceklerini ifade etmiş olmalıdır. Bazı araştırmacılar da,[53] Alioğullarının desteğini kazanmak için onun bu unvanı almış olabileceğini söyler. Bölge halkının, Alioğulları yanlısı ve kendisinin de Horasan sakinlerinden olduğu göz önüne alınırsa, bu görüş de mümkün görünmektedir. Ayrıca, "İmam" lafzının Horasan bölgesi halkı için özel bir anlamı vardır ve Me'mûn da Alioğulları taraftarıdır.

Me'mûn, Rey[54] sınırındaki askerinin eksiğini tamamlayarak, meşhur kumandanlarından Tahir b. Hüseyin'i başkumandan yaparak Rey'e gönderdi. Emîn de eskiden Horasan valisi olan Ali b. İsa b. Mahan komutasında bir ordu gönderdi. Hârun er-Reşîd zamanında Horasan valiliği yapan Ali b. İsa b. Mahan, Horasan halkına çok zulüm etmişti. Bütün Horasan halkının nefretini kazanmıştı. Bu bölgede iyi bir itibarı olmayan Ali b. İsa'yı Emîn'in komutan seçmesi, Fazl b. Sehl'in Bağdat'ta var olan casuslarının çalışması sonucu oluşmuş ve bu seçim Emîn'i siyasal strateji açısından zayıf düşürecek bir konuma sürüklemişti.[55] Nitekim bu durum, Horasan halkının daha canla başla Emîn'in ordusuna karşı mücadele etmesine sebep olmuştu.

52 Kennedy, 136.
53 Meselâ bkz. Shaban, *The Abbasid Revolution*, 166.
54 Yakut, III, 116-122.
55 İbnü'l-Esîr, VI, 239.

Emîn, Ali b. Mûsâ'ya Nehavend,[56] Hemedan, Kum[57] ve Isfahan[58] gibi bütün Cebel bölgesini ikta olarak verdi. Bu bölgelerin savaş, haraç işlerinin idaresi ve hazinelerin sorumluluğu ile onu görevlendirdi. O, askerlere de birçok mal ve silah verdi.[59] Öyle görünüyor ki, Emîn, hiçbir maddi fedakârlıktan çekinmemiştir. Aktarılan bir rivayette; Bağdat'ta bulunan yaşlı kişiler, silah ve teçhizat bakımından onun ordusundan daha mükemmelini, bu birliğe katılan adamlardan ve atlardan sayıca daha çoğunu görmediklerini söylemişlerdir.[60]

İki ordu Rey yakınlarında karşılaştı. Tahir b. Hüseyin'in ordusunda dört bin civarında asker vardı. İki ordu çok şiddetli bir şekilde çarpıştı. Tahir'in ordusu, Ali b. İsa'nın ordusuna galip geldi ve Ali b. İsa da öldürüldü.

Tahir b. Hüseyin'in Emîn'in sayı ve donanım itibarıyla kendisinden çok güçlü olan orduya karşı zaferi, onun savaş stratejilerini çok iyi bilen bir komutan olduğu görünümünü vermektedir.

Tahir, savaşta elde etmiş olduğu başarının sonucunu bir mektupla Me'mûn'a bildirdi.[61] Fazl b. Sehl, Me'mûn'un yanına gelerek onu tebrik etti ve halk da Me'mûn'un yanına gelerek kendisini halîfe olarak selamladı.[62] Me'mûn'un halîfeliği bütün Horasan mescitlerinde ilân edildi. Bu durum Horasan halkını çok sevindirdi.[63]

Emîn, neticede ahdi bozduğuna pişman olmuştu. Bağdat halkı da durumdan memnun değildi. Kumandanlar bir araya gelerek maaşlarını almak ve gerekirse karışıklık

56 Yakut, V, 313-314.
57 Yakut, IV, 397-398.
58 Yakut, I, 206.
59 Taberî, VIII, 389-390.
60 İbnü'l-Esîr, VI, 240-241.
61 İbnü't-Tıktaka, 195.
62 İbnü'l-Esir, VI, 245.
63 Taberî, VIII, 411.

çıkarmak üzere anlaştılar. Ancak Emîn, bu komutanları onlara bol miktarda mal vererek[64] susturdu.

Emîn, yaklaşık yirmi iki bin kişilik bir kuvvetle Abdurrahman b. Cebele'yi Hemedan tarafına gönderdi. Onun Horasan topraklarında ele geçireceği bütün yerler de dahil olmak üzere Hemedan valiliğine tayin edilmişti. Bunun üzerine Hemedan'a gelen Abdurrahman b. Cebele, şehri koruma altına aldı.[65] Tahir b. Hüseyin'in ordusuyla Abdurrahman b. Cebele'nin ordusu Hemedan'da Zilkade 195/Temmuz 810-811'de karşı karşıya geldi.[66] Şiddetli çarpışmalardan sonra Tahir b. Hüseyin, Abdurrahman b. Cebele'yi öldürdü.[67]

Me'mûn, ordusunun başarı haberini alınca, kendi adına hutbe okunmasını ve kendisine "Müminlerin emiri" şeklinde hitap edilmesini emretti. Ayrıca Fazl b. Sehl'e Hemedan Dağından Tübbet'e, Fars Denizinden Deylem Denizi ve Cürcan[68]'a kadar olan yerlerin idaresini verdi ve kendisine "Harp ve Kalem İşleri Başkanlığı" anlamına gelen "Zûr-Riyaseteyn" lâkabını verdi.[69] Öyle anlaşılıyor ki, Me'mûn, ordusunun başarısını Fazl b. Sehl'in başarısı olarak saymış ve onu maddi ve manevi olarak ödüllendirmiştir.

Emîn, 196/811 yılında Esed b. Yezid, Ahmed b. Mezyed ve Abdullah b. Humeyd b. Kahtabe'yi Tahir b. Hüseyin ile savaşmak üzere Hulvan[70]'a gönderir.[71] Ancak, Emîn'in ordusu Hanikîn[72]'de birbirine girerek Me'mûn'un ordusu ile karşılaşmadan geri döner. Tahir b. Hüseyin'in Hulvan'a

64 İbnü'l-Esîr, VI, 246.
65 Taberî, VIII, 412-413.
66 Ya'kubî, II, 438.
67 Daha geniş bilgi için bkz. Taberî, VIII, 413-414. İbnü'l-Esîr, VI, 246-248.
68 Yakut, II, 119-122.
69 Taberî, VIII, 424.
70 Yakut, II, 290-293.
71 Taberî, VIII, 418.
72 Yakut, II, 340-341.

gelmesinin hemen arkasından, Me'mûn'un Herseme b. A'yan kumandasında büyük bir orduyu gönderir. Tahir b. Hüseyin'e gönderdiği mektupta da ele geçirdiği şehirleri ve bölgeleri Herseme b. A'yan'a teslim etmesini ve Ehvaz[73]'a dönmesini emreder. Tahir b. Hüseyin, Me'mûn'un isteği doğrultusunda hareket ederek Ehvaz[74]'a hareket eder.

Emîn'in ordularının savaşlarda devamlı yenilgiye düştüğünü gören Abdülmelik b. Salih, Emîn'e gelerek kendisinin Suriye'ye vali olarak tayinini ister. Çünkü, Suriye halkı kendisine boyun eğmiştir ve savaşlar onlara tecrübe kazandırmıştır. Emîn, onu Suriye ve Cezîre valiliklerine tayin eder. Abdülmelik b. Salih Rakka'ya gelir ve Suriye halkının ileri gelenlerine mektuplar yazar. Temsilciler onun yanına gelirler ve böylece onun etrafında pek çok kimse toplanır. Ancak, Abdülmelik b. Salih hastalanır. Bu arada, Suriye askerlerinin arasında bulunan Horasan askerlerinden birisi, çalınmış atını Suriyeli askerlerden birinde görür. Bu durum, askerlerin birbirine girmesine sebep olur. Horasanlı askerler, Suriyeli askerlerden birçoğunu öldürür. Durumu haber alan Abdülmelik b. Salih, çok üzülür ve şunu söyler: "Vay perişan halimize. Araplar, kendi memleket ve diyarlarında zulme uğradılar."[75]

Abdülmelik b. Salih, bütün Arap kabilelerini teşkilatlandırmaya çalışmıştı. O ölünce, Araplar yeniden dağıldı ve Emîn'in askerleri, Hüseyin b. Ali'nin komutasında Bağdat'a geldi. Hüseyin b. Ali, Emîn'e karşı isyan ederek, onu görevden uzaklaştırdı ve tutukladı. Ancak diğer saygın liderler, Hüseyin b. Ali'nin liderliğini reddederek, ona karşı harekete geçip, onu öldürdüler. Emîn de kurtarılarak yeniden hilâfet makamına getirildi.[76]

73 Yakut, I, 284-286.
74 Taberî, VIII, 423; İbnü'l-Esîr, VI, 256.
75 Taberî, VIII, 424-426; İbnü'l-Esîr, VI, 257-258.
76 Taberî, VIII, 428-430; İbnü'l-Esîr, VI, 259-261.

Yukarıda da anlatıldığı üzere kendi askerleri bile birbirine giren Emîn'in durumu gittikçe zayıflamaktaydı. Buna karşılık Me'mûn'un durumu ise, daha da güçlenmişti. 196/811-812 yılında Mekke ve Medine halkı Me'mûn'a halîfe olarak biat etti.[77]

Öte yandan Tahir b. Hüseyin, durumunu daha da güçlendirmiş, Ehvaz, Vasıt[78] ve Medâin[79]'i zaptetmiş, Bağdat'ı kuşatmaya hazırlanıyordu.

197/812-813 yılında Tahir b. Hüseyin, Herseme b. A'yan ve Züheyr b. el-Müseyyeb, Emîn'i Bağdat'ta muhasara ettiler.[80] Bağdat'ın kuşatılması ve hücumlar karşısında düşmesi sonucunda, yıllardan beridir iki kardeş arasında süregelen iktidar mücadelesi sona ermiştir.

Bu kuşatma sonucunda, Bağdat'ta büyük çapta yıkıntı meydana geldi. Tahir b. Hüseyin Bağdat'ın yakılıp yıkılmasını emretti. Durumu gittikçe kötüleşen Emîn, halîfelikten çekilmek şartı ile kardeşi Me'mûn'la arasındaki uzlaşmayı sağlaması için Herseme b. A'yan'dan arabuluculuk yapmasını istedi. Herseme b A'yan bu teklifi kabul etti. Emîn de gece karanlığı basınca halîfelik kıyafetini giyerek Herseme b. A'yan'a gitmek üzere hareket etti. Ancak, bunu haber alan Tahir b. Hüseyin ve askerleri Emîn'i takip etti ve askerlerden birkaçı Emîn'i yakalayıp öldürdü.

24 Muharrem 198/24 Eylül 813' de gerçekleşen bu olay üzerine, Tahir b. Hüseyin, Emîn'in kesilmiş başını, hilâfet hırkası, kılıç ve asası ile birlikte Me'mûn'a gönderir.[81]

İki kardeş arasındaki iktidar mücadelesi, kardeşlerden Emîn'in öldürülmesiyle son bulmuştu. Daha önce hiçbir

77 Halîfe b. Hayyat, 467; Taberî, VIII, 441.
78 Yakut, V, 347-353.
79 Yakut, V, 74-75.
80 Ya'kubî, II, 441; İbnü't-Tıktaka, 196.
81 İbnü'l-Esir, VI, 271-287.

Abbasî halîfesi böyle aleni bir şekilde öldürülmemişti. İki kardeşi birbirine düşüren, iç savaşa sebep olan, Bağdat'ı harap hale getiren bu olayların arkasındaki asıl gerçek, Arap ve İran unsuru arasındaki mücadele olarak gösterilir. Bu yoruma göre Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi şeklinde görülen olaylar, aslında Emîn ve Me'mûn üzerinde nüfuz kurmuş olan iki Fazl'ın temsil ettikleri Arap ve İranlı unsurların iktidar kavgası olarak gelişmiştir.[82]

Emîn'in ölümü üzerine bütün ülke Me'mûn'un halifeliğinde birleşir.[83] Böylece Abbasî idaresinde yeni bir dönem başlar.

2. Me'mûn Dönemi Siyasî Olayları

2.1. Devlet İdaresinde İran Nüfuzu ve Buna Tepkiler

İslâm dini, doğal haklar yönünden Müslümanların eşit oldukları esasını getirdi. Ancak, bu prensip uygulamada ihmal edildi. İslâm Devleti'nin idaresi gerek Hulefa-i Raşidin ve gerekse Emevîler devri süresince sadece Arapların elinde kaldı. İslâm'ı kabul eden diğer unsurlara, yönetimde herhangi bir rol verilmedi.

Arap olmayan diğer Müslümanlar gibi, İranlılardan İslâmiyet'i seçenler de Arapların mevâlisi olmak zorundaydılar. Fakat İranlılar bu statü düşkünlüğüne içerlemişlerdi. Bundan dolayı onların birçoğu Abbasîleri iktidara getiren hareketi desteklediler. Abbasîler de mevâlinin isteklerini, Araplarla Arap olmayanlar arasındaki hukukî ayrımı kaldırmakla yerine getirdiler.[84] Artık İranlılar için yönetimi ele geçirme fırsatı doğmuştu. Abbasîlerin, İranlılara duy-

82 Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, 63; Hâddara, 126-127.
83 Ya'kubî, II, 444.
84 Watt, 214.

dukları yakın ilgi, mülkî ve askerî görevlerde onları tercih etmede önemli rol oynamıştır.[85] Birçok İranlı Abbasî Devleti'nde önemli görevler aldı.[86]

İlk Abbasî halîfeleri döneminde İranlıların nüfuzu büyüktü ve giderek artmakta idi. Meselâ, önemli görevlerden biri olan vezirlik, İranlıların elinde idi.[87] Abbasîler, İranlılardan idarenin işleyişiyle ilgili çok şey aldılar. Bağdat'ta İranlıların Nevruz, Mihrican ve Ram gibi geleneksel festivalleri kutlanmaya başlandı.[88]

İran nüfuzu, Hârun er-Reşîd ve Me'mûn döneminde önemli derecede arttı. Hârun er-Reşîd, İran asıllı bir aile olan Bermekîleri vezir edindi. Bermekîler devlet idaresinde büyük bir güce sahiptiler. Hatta bazı araştırıcılar, onların Hârun er-Reşîd'in gözünden düşmelerine sebep olarak, idareyi tamamıyla ellerine almak istemelerini gösterirler.[89] Me'mûn da Fazl b. Sehl'i vezir edinmişti. Fazl b. Sehl, aslen İranlı olup, Me'mûn'un yanında 190/805-806 yılında Müslüman olmuştur. Me'mûn'un kardeşiyle yaptığı iktidar mücadelesinde Fazl b. Sehl'in etkisi altında kaldığı, işleri onun idare ettiği ve Me'mûn'un halîfe olmasında önemli bir rolü olduğu görülmüştü.

Me'mûn hilâfet merkezi olarak, Abbasîlerin başkenti olan Bağdat'ı bırakıp, Merv'i seçmişti, Bu kararın alınmasında Fazl b. Sehl'in etkisi görülmektedir.

Me'mûn'un hilâfet merkezi olarak Merv'i seçişi ve ülkenin Fazl b. Sehl'in kontrolünde oluşu, kabîle dayanışma

85 Hasan İbrahim Hasan, *Tarîhu'l-İslâmi's-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sakafî ve'l-İctimaî*, 4 cilt, Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısrıyye, 1983, II, 88-89.

86 Watt, 214; Dominique Sourdel, "The Abbasid Caliphate", *The Cambridge History of Islam*, Cambridge, 1970, 108.

87 Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 3 cilt, Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısrıyye, 1984, I, 35.

88 Edvard G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1951, 259.

89 Meselâ bkz. Sourdel, "La Politique", 29.

ruhu (asabiyye) güçlü olan Arapların hoşuna gitmedi. Bunun yanı sıra Araplar, Me'mûn'un çevresindeki İranlıların dindarlığından da şüpheliydiler. İleride daha geniş olarak ele alınacağı üzere onlar, bu duruma da tepki göstermişlerdi. Ayrıca ülkenin Horasan'dan idare edilmesi, merkezî otorite boşluğu meydana getirmişti. Öyle ki, Halîfe Irak'ta olan bitenden haberdar edilmiyordu. Irak halkı, Halîfe'sini Bağdat'ta görmek istiyordu. Bütün bunlardan başka Me'mûn'un 201/817 de Alioğullarından Ali b. Mûsâ'yı veliaht tayin etmesi, bardağı taşıran son damla oldu. Bunlar hazmedilemedi. Daha yeni bir mücadeleden çıkan Abbasî Devleti, yeniden bir iç savaşın eşiğine geldi. Her tarafta ayaklanmalar baş gösterdi. Şimdi biz, İran nüfuzuna tepki olarak doğan bu olayların belli başlılarını daha ayrıntılı bir şekilde tahlil ederek, anlatmaya çalışacağız.

2.1.1. Nasr b. Şebes'in İsyanı

Ataları Ümeyyeoğullarından olan Nasr b. Şebes, Cezîre'de Haleb[90]'in kuzeyindeki[91] Keysum[92]'da yaşıyordu.[93] Ukayloğullarındandı. Nasr b. Şebes, Emîn'le Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesinde Emîn tarafını tutmuştu.

Nasr b. Şebes isyanı hakkındaki en geniş bilgiyi bize İbnü'l-Esîr vermektedir. Devleti 12 yıl gibi uzun bir süre uğraştıran bu olay hakkında Taberî ise, çok kısa olarak diğer olayların tasviri esnasında bilgi vermektedir.

Nasr b. Şebes, Emîn'in öldürülmesi üzerine kızarak Me'mûn'a karşı isyan etti. Etrafındaki beldeleri ele geçirerek Sümeysat[94]'a hakim oldu. Pek çok kimseyi etrafında toplamayı başardı.[95]

90 Yakut, II, 282-290.
91 İbnü'l-Esîr, VI, 297.
92 Yakut, IV, 497.
93 İbn A'sam, IV, 449.
94 Yakut, III, 258
95 İbnü'l-Esîr, VI, 297.

İsyanın tehlikeli bir şekilde yayılması üzerine, halîfe Me'mûn, 198/813-814 yılında Tahir b. Hüseyin'i Cezîre, Şam[96] ve Mağrip vilâyetlerine vali tayin ederek, Nasr b. Şebes'le savaşmakla, bu isyanı bastırmakla görevlendirdi. Tahir b. Hüseyin 199/814-815 yılında yanında İsa b. Muhammed b. Ebî Halid ile beraber Rakka'ya geldi.[97] Tahir b. Hüseyin, Nasr b. Şebes'le savaşmak üzere hareket ettiği sırada karşı koymaktan vazgeçmesi ve itaati altına girmesi için ona bir elçi gönderdi. Fakat Nasr b. Şebes, Tahir b. Hüseyin'in bu isteğini kabul etmedi. Bunun üzerine Tahir b. Hüseyin savaş amacıyla harekete geçti ve Keysum taraflarında iki ordu karşı karşıya geldi. Nasr b. Şebes bu savaşta büyük gayret göstererek zafer kazandı. Tahir b. Hüseyin ise, yarı mağlup bir şekilde Rakka'ya döndü.[98]

Tahir b. Hüseyin'in Nasr b. Şebes'le savaş işini pek ciddiye almadığı tahmin edilebilir. Çünkü, Tahir b. Hüseyin, birçok mücadele vererek Emîn'e karşı zafer kazanmıştı. O, daha önemli bir görev beklerken, Me'mûn tarafından fethetmiş olduğu bölgeleri Hasan b. Sehl'e bırakması gerektiği yolunda emir alınıştı. Üstelik Hasan b. Sehl de kendisine Nasr b. Şebes'le savaşmak için emir vermişti. O, buna cevaben;

> Ben Halîfe ile savaşmış ve hilâfeti kurtarıp bir Halîfe'ye teslim etmiş kimseyim, böyle birisi ile savaşmam nasıl olur da bana emredilir. Aslında bunun gibi biriyle savaşmak için kumandanlarından birisinin gönderilmesi daha uygun olurdu.

diyerek Hasan b. Sehl'e kızgınlık göstermişti.[99]

Tahir b. Hüseyin'in başarısızlığında, onun Nasr b. Şebes'le mücadele işini küçümsemesi ve Nasr b. Şebes'in arkasında organize ve kalabalık bir taraftar kitlesinin var olması rol oynamıştır.

96 Yakut, III, 311-315.
97 Taberî, VIII, 527-528.
98 İbnü'l-Esîr, VI, 298.
99 İbn Tayfur, 24; Taberî, VIII, 579.

Ebü'l-Ferec, Nasr b. Şebes'in Tahir b. Hüseyin'e karşı kazanmış olduğu bu zaferden sonra Ruha'yı[100] muhasara ettiğini, ancak Ruha halkının kendilerini şiddetle müdafaa ederek, asileri geri çekilmek zorunda bıraktığını rivayet eder.[101]

Ruha'nın kuşatıldığına dair Arap kaynakları herhangi bir işarette bulunmamaktadır.

Devlet kuvvetlerine karşı kazandığı bu başarılardan sonra Nasr b. Şebes 199/814-815'te Cezîre'de kuvvetini artırıp Harran[102]'ı muhasara etti. Onun bu kadar güçlendiğini gören Talibîlerden bir grup yanına gelerek bir halîfeye biat etmesini, bu durumda gücünün daha da artacağını söyledi. Nasr b. Şebes, bu teklifi reddetti. Bunun üzerine onlar Ümeyyeoğullarından birine biati teklif edince, Nasr b. Şebes, talihin onlara arkasını döndüğünü, talihi ters dönen kimsenin asla başarıya ulaşamayacağını, aslında gönlünün Abbasoğullarıyla olduğunu, onlara karşı mücadelesinin İranlıları Araplara üstün tuttuklarından dolayı olduğunu söyler.[103]

Nasr b. Şebes'in bu sözü, bize isyanın muharrik sebebinin Arapların İran nüfuzuna tahammül edememesi olduğunu açıkça göstermektedir. Yıllarca yönetmeye alışmış olan Arapların, ikinci plâna itilmesi, ırkçılık taassubunu kıramamış Arapların, elbette ki tepkisine sebep olacaktı. Onlar kendi topraklarında kendi milliyetlerinden olan şahıslar tarafından değil, İranlılar tarafından yönetiliyorlardı. Hakimiyet İranlıların elindeydi. Bu nedenlerden dolayı Cezîre'deki Araplar, Nasr b. Şebes liderliğinde devlet otoritesine karşı isyan etmişlerdi.

100 Yakut, III, 106-107.
101 Gregory Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945, 215.
102 Yakut, II, 235-236.
103 Ezdî, *Tarîhu'l-Mavsıl*, Thk. Ali Habibe, Kahire: Daru't-Tahrir, 1967, 334; İbnü'l-Esîr, VI, 308.

Tahir b. Hüseyin'in bu mücadelede kesin bir sonuç elde edememesinde, Me'mûn'un Ali b. Mûsâ'yı veliaht tayin etmesinin akabinde meydana gelen karışıklıklardan dolayı kendisine yardımcı kuvvetin gönderilememesinin etkin rol oynadığı düşünülmektedir. Tahir b. Hüseyin'in hiç olmazsa mevcut durumu korumak için Arap şefleri ile anlaştığı ve bazılarına para, bazılarına da Cezîre'nin muhtelif kısımlarında bölge hakimiyeti vermek suretiyle durumu idare ettiği görülmektedir.[104]

Me'mûn Bağdat'a gelmeden önce, o sırada Rakka'da bulunan Tahir b. Hüseyin'e bir mektup yazarak Nehravan[105]'da buluşma isteğini yazdı. Tahir b. Hüseyin, onun bu isteğini yerine getirdi. 15 Safer 204/11 Ağustos 819 yılında beraberce Bağdat'a girdiler.[106]

Tahir b. Hüseyin Rakka'dan ayrılırken oğlu Abdullah'ı yerine vekil bırakarak, ona Nasr b. Şebes'le savaşmasını emretmişti.[107] Abdullah b. Tahir, babasının vali olarak Horasan'a tayin edilip, Bağdat'tan ayrılmasına kadar orada kaldı. Tahir b. Hüseyin, 29 Zilkade 205/6 Mayıs 821 yılında Horasan'a vali tayin edilip, hareket edince[108] Abdullah b. Tahir Bağdat'a geldi. Cezîre'ye vali olarak Yahya b. Muaz atandı.[109]

Abdullah b. Tahir'in Bağdat'a gelmesinden ve Cezîre'ye vali olarak Yahya b. Muaz'ın atanmasından sonra bölgedeki huzursuzluğun daha da arttığı tahmin edilebilir. Yahya b. Muaz'ın 205/820-821 veya 206/821-822 yılında ölümü üzerine, yerine oğlu Ahmed b. Yahya görevi devralmıştır. Ancak, Me'mûn'un Ahmed b. Yahya'yı beğenmediği, ora-

104 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960, 129.
105 Yakut, V, 324-327.
106 İbn Tayfur, 9; Taberî, VIII, 574.
107 Taberî, VIII, 580.
108 İbnü'l-Esîr, VI, 361.
109 Taberî, VIII, 580.

daki mücadelede Abdullah b. Tahir'in başarılı olabileceği kanaatine vararak onu Cezîre'ye vali tayin ettiğini kaynaklar bize bildirmektedir.[110] Ancak Abdullah b. Tahir'in Cezîre'ye vali tayin ediliş tarihi hakkında kaynaklarımızda farklı rivayetler olduğu görülmektedir. Ya'kubî, Tahir b. Hüseyin'in Horasan'a vali tayin edilme tarihini, hicrî 206 yılı başları olarak gösterir. Oğlu Abdullah b. Tahir'in Cezîre'ye vali olarak tayin edilmesi ona göre, Tahir b. Hüseyin'in Horasan'a hareketinden iki ay sonradır.[111]

Taberî ise, hicrî 206 yılı olaylarını anlatırken, Me'mûn'un Abdullah b. Tahir'i Ramazan 206/Şubat 822'da çağırdığını ve onu Cezîre'ye vali tayin ederek Nasr b. Şebes'le mücadele ile görevlendirdiğini kaydeder. Ancak, Taberî bu konuda üç ayrı rivayetin olduğunu da belirtir ki, bu tarihler hicrî 205, 206 ve 207'dir. Ayrıca, Taberî, Abdullah b. Tahir'in Cezîre'ye gidişini Tahir b. Hüseyin'in Horasan'a hareketinden altı ay sonra gerçekleştiğini söyler.[112] Halbuki Taberî, Tahir b. Hüseyin'in Horasan'a hareketini 29 Zilkade 205/6 Mayıs 821 olarak göstermişti.[113] Bu tarihten itibaren hicrî 206 Ramazanına kadar 10 aylık bir süre olduğuna göre Taberî'deki bu rivayetlerde bir zıtlık göze çarpmaktadır.

İbnü'l-Esîr'in bu konudaki rivayetleri, Taberî'den aynen aldığı görülmektedir.[114]

110 İbn Tayfur, 25; Taberî, VIII, 581; İbnü'l-Esîr, VI, 363.
111 Ya'kubî, II, 456.
112 Taberî, VIII, 581-582.
113 Taberî, VIII, 579.
114 İbnü'l-Esîr, VI, 363. İbnü'l-Esîr, hicrî 206 yılı olaylarını naklederken Abdullah b. Tahir'in Mısır'a vali tayin edildiğini ve Nasr b. Şebes'le mücadele için görevlendirildiğini kaydeder. Metin, kendi içinde tezatlar taşımaktadır. Çünkü, aynı metinde Abdullah b. Tahir'in Cezîre'ye vali tayin edilme sebebi olarak, Cezîre valisi olan Yahya b. Muaz'ın ölümü belirtilmektedir. Ayrıca, Nasr b. Şebes Cezîre'de bulunmaktadır (bkz. İbnü'l-Esîr, VI, 363). Taberî'de ise, Abdullah b. Tahir'in Mudar'a vali tayin edildiği belirtilir ki, bu doğrudur (bkz. Taberî, VIII, 581). Çünkü, Cezîre'nin bir diğer adı da Diyarmudar'dır (bkz. Işıltan, 31).

Bu tarihlerden hicrî 205 yılı doğru olamaz. Çünkü, Tahir b. Hüseyin'in Horasan'a hareketinin en erken hicrî 205 yılı sonu olduğu hakkında kaynaklar ittifak etmektedir.[115] Abdullah b. Tahir'in de babasından sonra Cezîre'ye vali tayin edildiği kesindir. Bu durumda Abdullah b. Tahir'in Cezîre'ye vali tayin edilişi Ramazan 206/Şubat 822'de gerçekleşmiş olmalıdır.

Oğlunun, devletin Garp eyâletleri valiliğine tayininden duyduğu sevinçle Tahir b. Hüseyin, Abdullah'a hitaben ona devlet işlerinde yol göstereceği düşüncesi ile ona çok faydası olacağına inandığı bir çok nasihati içeren bir mektup yazar.[116] Bu mektup Me'mûn'un da çok hoşuna gider ve kopyasını bütün valilere gönderir.[117]

Yanında yaklaşık yirmi bin kişilik bir kuvvetle Rakka'ya geldiği anlaşılan Abdullah b. Tahir ilk safhada isyancılara ılımlı davranarak, onların kendisine karşı birlikte hareket etmelerine mâni olmaya çalıştı.

Nasr b. Şebes'in birlikleri klasik çöl harbi taktiğini uygulayarak, meskûn yerlere ve şehirlere ani baskınlar yaparak geri çekiliyorlardı. Abdullah b. Tahir'in onlar üzerine gönderdiği on iki bin kişilik bir kuvvet onları bir türlü yakalayamıyordu. Bu şekilde bir netice alamayacağını anlayan Abdullah b. Tahir, onların hareket üslerini ele geçirip, teslime mecbur etmeye karar verdi. İlk safhada Bâlis kuşatıldı.[118] Abdullah b. Tahir, Nasr b. Şebes'in istinatgâhı olan kaleleri kuşatan ordusunun muhtaç olduğu yiyeceği temin için bütün bölge halkını zorladı. Halk ekili tarlalarını daha olgunlaşmadan biçip orduya teslim etmek zorunda kaldı. Nasr b. Şebes'in halk üzerine baskın yapıp onları öldürmesi, Abdullah b. Tahir'in daha şiddetle hare-

115 İbn Tayfur, 24; Taberi, VIII, 205; İbnü'l-Esir, VI, 361.
116 Bu mektubun metni için bkz. İbn Tayfur, 26-34; Taberî, VIII, 582-591.
117 İbn Tayfur, 34; Taberî, VIII, 591.
118 Yakut, I, 328-329.

ket etmesine sebep oldu. Şehir ele geçirildi ve savunucular Bağdat'a gönderildi. Daha sonra Kınnesrîn[119] ve civarını elinde tutan Osman b. Sümame el-Absî'nin, Abdullah b. Tahir'in tarafına geçmesiyle yalnız ve yardımcısız kalan Nasr b. Şebes[120] 209/824-825 yılında Keysum'da muhasara edildi.[121]

Kaynaklarımız, Abdullah b. Tahir'in Keysum'da Nasr b. Şebes'i muhasara etmesine kadar geçen devre hakkında bir bilgi vermiyorlar. Taberî, sadece Tahir b. Hüseyin'in 207/822 yılında ölümünden bahsederken, Abdullah b. Tahir'den de söz eder. Taberî, Me'mûn'un onu babasının idare ettiği memleketlerin valiliğine, Cezîre valiliği ile beraber tayin etmiş olduğunu, Abdullah b. Tahir'in de Cezîre'de Nasr b. Şebes'le savaş halinde bulunduğu için, Horasan valiliğine kardeşi Talha b. Tahir'i vekâleten gönderdiğini kaydeder.[122]

Burada akla şu soru gelmektedir. Me'mûn niçin henüz isyan bastırılmamış iken, Abdullah b. Tahir'i Horasan'a vali tayin ediyor? Taberî'nin rivayetine göre Abdullah b. Tahir, Horasan'a kendisi gidemediği için, vekâleten kardeşi Talha b. Tahir'i gönderiyor. Halîfe b. Hayyat'ın bu konudaki rivayeti daha makul olup, kanaatimizce doğru olan da budur. Çünkü, kendisi olaylara daha yakın bir tarihçidir. Halîfe b. Hayyat'taki rivayete göre, Abdullah b. Tahir 207/822 yılında Cezîre valiliği ile beraber Horasan'a vali tayin edilmiştir. Ancak o, aynı zamanda Me'mûn'un Talha b. Tahir'i de Horasan'a vali tayin ettiğini de kaydeder.[123] Bu rivayetten şunu anlamak mümkündür ki, Me'mûn, Abdullah b. Tahir'i onurlandırmak için Horasan valiliği-

119 Yakut, IV, 403-404.
120 Işıltan, 135-136.
121 İbnü'l-Esîr, VI, 388.
122 Taberî, VIII, 595.
123 Halîfe b. Hayyat, 472.

ne tayin etmiştir. Ancak o, Cezîre'de isyanı bastırmakla meşgul olduğu için, Talha b. Tahir'i Horasan'a vali olarak göndermiştir.

Keysum'da kuşatma altına alınan Nasr b. Şebes'e Me'mûn, itaate dâvet amacıyla Ca'fer b. Muhammed b. Amirî'yi özel bir mesajla gönderir. Bu sırada Nasr b. Şebes, Seruc[124] civarında Keferazun'da[125] bulunmaktaydı. Nasr b. Şebes, Halîfe'nin bu elçisiyle görüşür. Ancak, Nasr b. Şebes birtakım şartlar ileri sürer ki, bunlardan birisi Me'mûn'un huzuruna çıkmamak ve onun halısını çiğnememektir. Me'mûn bu şartı kabul etmez ve elçiye dönerek "Nasr'a ne oluyor da benden kaçıyor?" dedi. Me'mûn'a Nasr b. Şebes'in kendisinden çekindiği anlatılınca o, babasının vefatı üzerine bütün askerini, silahlarını ve babasının kendisine vasiyet ettiği her şeyi alarak Emîn'e götürüp Merv'de kendisini tek başına bırakan, Emîn ile arasını bozan Fazl b. Rebi ve atalarının şehri olan Bağdat'tan kendisinin vali tayin ettiği Hasan b. Sehl'i kovup, isyan ederek memleketini tahrip ve İbrahim'i Bağdat'ta kendisine karşı halîfe ilân eden İsa b. Muhammed gibi şahısları bile affettiğini bildiği halde, Nasr'ın kendisinden ne sebeple korktuğunu sormuştur. Bunun üzerine Ca'fer b. Muhammed müsaade alarak ona, Fazl b. Rebi'nin kendisinin süt kardeşi ve mevlâsı, İsa b. Muhammed'in ise, kendi devletinin adamlarından ve geçmişte hizmetleri bulunan birisi, buna karşılık Nasr'ın atalarının, Ümeyyeoğullarının askerlerinden olduğunu hatırlatarak, Nasr'ın kendisinden kuşkulanma sebebini izah etmiştir.

Nasr b. Şebes'in bu davranışı üzerine Me'mûn, onunla anlaşmaya oturuncaya kadar mücadele edeceğini bildirir. Nasr b. Şebes, bu durumdan haberdar edilince şunu söyler:

124 Yakut, III, 216-217.
125 Yakut, IV, 470.

> Vay başıma gelenlere, kanadının altındaki dört yüz kurbağaya –yani Zuttlar- güç yetiremeyen Me'mûn, kalkmış bir çağırışta etrafıma toplanan kahraman Arap süvarileriyle bana güç yetirmeye çalışıyor.[126]

Bu durum karşısında Abdullah b. Tahir, Nasr b. Şebes'le ciddi bir mücadeleye girişerek onu sıkıştırır. Nasr b. Şebes de eman dilemek zorunda kalır. Onun eman isteği, Abdullah b. Tahir tarafından kabul edilerek Bağdat'a gönderilir.[127]

Nasr b. Şebes, Safer 210/Mayıs 815'te Me'mûn'a ulaşır.[128] Kaynaklarımız, Nasr b. Şebes'in Me'mûn'un yanına gitmesinden sonraki durumu hakkında bilgi vermemektedirler.

Bu isyan, devlete, malî bakımdan da önemli ölçüde külfet getirmiştir. İsyanın devlet bütçesini ne derece sarstığını, İbn Tayfur, Taberî, Ezdî ve İbnü'l-Esîr'in müştereken kaydettikleri aşağıdaki rivayet dile getirmektedir. Halîfe Me'mûn Şam'da iken, kendisine yaklaşan bir Arap: "Ey müminlerin emîri, Şam Arabına da Horasan Acemine baktığın gibi bakmalısın." dediğinde, Me'mûn:

> Sen de benden olmayacak bir şey istiyorsun. Kaysîleri atlarının sırtından indirinceye kadar hazinemde dirhem kalmadı. Yemenlilere gelince, ne onlar beni sever, ne de ben onlardan hoşlanırım. Kudaa Reisleri Süfyanî tarafındadırlar. Rebia'ya gelince, onlar Peygamberini Mudar'dan gönderdiği için, Allah'a bile kızgındırlar.[129]

cevabını vermiştir.

İran nüfuzuna tepki olarak doğan Nasr b. Şebes isyanı devleti uzun süre meşgul etmiştir.

126 İbn Tayfur, 79; Taberî, VIII, 599.
127 İbn Tayfur, 78-79; Taberî, VIII, 598-602.
128 İbnü'l-Esîr, VI, 390.
129 İbn Tayfur, 144; Taberî, VIII, 652; Ezdî, 408-409; İbnü'l-Esîr, VI, 432; Ayrıca bkz. Işıltan, 141-142.

2.1.2. Ali er-Rızâ (Ali b. Mûsâ)'nın Veliaht Tayin Edilmesi

Me'mûn, imparatorluğun her tarafında varlığı tanındıktan sonra Merv'de, Şiîlik'le kısmî bir bağlanma politikası güden[130] tarihî bir karar verdi. Bu karar, Alioğullarından Ali b. Mûsâ'yı 201/817 yılında kendisinden sonra hilâfete gelmek üzere veliaht tayin etmesiydi. Böylece Me'mûn ilk defa, hanedan dışından birini veliaht tayin etmek suretiyle Abbasî Devlet geleneğini bozuyordu. Ondan önceki halîfeler döneminde böyle bir uygulama olmamıştı. Bu tür bir karar şüphesiz, devletin dayandığı temel unsur olan Abbasoğullarının tepkisine yol açacaktı.

Bütün bu zor şartlar altında Me'mûn, böyle bir karara nasıl varmıştı? Bu kararı almasında etken olan siyasî ve dinî düşünceleri neydi? Hangi maksatla hilâfeti Abbasoğullarından çıkarıp, Alioğullarına vermişti? Bu kararı almasında çevresindeki şahısların rolü var mıydı? Tarihî kaynakların bize verdiği bilgiler doğrultusunda, bütün bu soruların açıklaması şöyledir:

Ali b. Mûsâ, kendinden sonraki Şiîler tarafından imam kabul edilen, Mûsâ Kâzım (ö. 183/799)'ın oğlu olup, 148/765 yılında Medine'de doğmuştur.[131]

Me'mûn 200/815-816 yılında, Fazl b. Sehl'e yakınlığı ile bilinen Reca Dahhak'ı o sırada, Medine'de bulunan Ali b. Mûsâ'yı getirmesi için gönderir.[132] Ali b. Mûsâ, Merv'e gelir.[133] Me'mûn 27 Ramazan 201/18 Nisan 817 yılında Ali b. Mûsâ'yı veliaht tayin ederek[134] onu, "er-Rızâ min Âl-i

130 İbn İsfendiyâr, *History of Tabaristan*, çev. E. G. Browne, London: E. J. Brill, 1905, 143-144.

131 Kuleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfi*, 2 cilt, Tahran: İntişarat-ı İlmiyye-i İslamiyye, 1388, 402; Zehebî, IX, 387; ayrıca krş. İbn Hallikan, III, 270.

132 Yakubi, 448; Kuleyni, 407; Mes'udî, *Murûc*, IV, 28.

133 Ya'kubî, II, 448.

134 İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Mearif*, Mısır: tarihsiz, 169; Ya'kubî, II, 448; Taberî, VIII, 554; ayrıca bkz. Anthony Nutting, *The Arabs*, New York: 1965, 123.

Muhammed" (Muhammed ailesinden razı olunan kişi) diye isimlendirir.[135] Me'mûn, Abbasîlerin sembolü olan siyah rengi terk edip, Alioğullarının sembolü olan yeşilin giyilmesini emreder ve bunu imparatorluğun her tarafına yazılı olarak bildirir.[136]

Me'mûn, Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etme gerekçesi olarak da, Ali ve Abbasoğulları içerisinde, bu iki aile arasında ondan daha faziletli, müttakî, alim bir kişi görmediğini, bundan dolayı onu veliaht tayin etmeye karar verdiğini söyler.[137] Bundan sonra Ali er-Rızâ için minberde dua edilmeye başlanır ve paralara ismi yazılır.[138]

Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edildiği haberi Bağdat'a ulaştığında, halkın bir kısmı emre uymakla beraber, tepki büyük olur ve Me'mûn hilâfeti Abbasoğullarından çıkarmakla suçlanır. Ayrıca onlar, Ali er-Rızâ'ya biat etmeyeceklerini ve yeşil elbise giymeyeceklerini söylerler.[139]

Kanaatimiz odur ki, bu olayın açıklamasına, öncelikle Me'mûn'un dinî meylini tespit etmekle başlamak gerekir. Me'mûn Şiî miydi? Eğer Şiî ise, onun bu mezhebe meyletme sebebi nedir ve kendisine etki eden şahıslar kimlerdir? O dönemde Şiîliğin ıstılahî anlamı neydi?

Şia, kabul edilen anlamıyla, Hz. Ali'nin ve onun soyunun nass ve vasiyetle imam tayin olduğuna inanan fırkanın adıdır.[140] Ancak, bu anlamda bir Şiîlik, Emevîler döneminde söz konusu değildir.[141]

135 Taberi, VIII, 554; İbnü'l-Esir, VI, 326.
136 Yakubi, II, 448; Taberi, VIII, 554; Mesudi, IV, 28; İbnü'l-Esir, VI, 326.
137 Taberî, VIII, 554; Mes'udî, *Murûc*, IV, 28; İbnü'l-Esîr, VI, 326.
138 Ya'kubî, II, 448.
139 Taberî, VIII, 554-555; İbnü'l-Esir, VI, 326.
140 Şehristanî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal,* Thk. Muhammed b. Fethullah Bedran, Kahire: Matbaatu'l-Ezher, 1947, I, 277-278; Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri,* Ankara: Selçuk Yayınları, 1968, 103.
141 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiiliği,* Ankara: Ankara Diyanet Vakfı, 1993.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Şiîlik, Abbasîler döneminde vardır. Meselâ, Mes'udî bize Hârun er-Reşîd'in huzurunda olan bir toplantıda İmamiyye'nin ve Zeydiyye'nin temsilcilerinin olduğunu söyler.[142]

Me'mûn döneminde ise, Halîfe'nin huzurunda, İmamiyye ve Zeydiyye'nin Şiîlik konusunda tartıştıklarını tespit etmekteyiz.[143]

Bu çalışmamızın seyri esnasında, Şiîliğin Zeydiyye ve İmamiyye denilen iki kolu ile karşılaşmış bulunuyoruz. Bu iki fırkanın o dönemdeki ıstılahî anlamı nedir?

Kanaatimizce bu dönemde İmamiyye, Hz. Ali'nin nass ve tayinle imam olduğuna inanan, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı gasıp olarak nitelendiren fırkanın adıdır. Bu açıdan İmamiyye'deki ilk üç halîfeyi tekfir etmenin Zeydiyye'de, Hz. Ali'yi efdal (en faziletli), diğer halîfeleri de mefdul (faziletli) oluşları açısından meşru kabul etme şeklinde bir tavırla karşılık bulduğu tahmin edilebilir.

Bu dönemdeki Şiîlikte hilâfetin-imâmetin Hz. Ali soyuna da tahsis edildiği yolundaki karakteristik Şiî fikre rastlayamadığımızı belirtmekte yarar görmekteyiz. Buna ilişkin düşüncemizi Alioğullarının iktidar mücadelesini ele alırken dile getireceğiz. Ancak, dönemimizdeki Şiîlerde kanaatimizce Hz. Ali evlâdının hilâfete en lâyık kişi oldukları düşüncesi mevcuttu. Yani mesele siyasî boyutluydu.

Şiîliğin bu dönemdeki durumunu tespit ettikten sonra Me'mûn'un dinî meylini tartışabiliriz.

142 Mes'udî, *Murûc*, III, 380.

143 İbn Tayfur, 22; Taberî, VIII, 577, İmamiyye tabirinin 12. imamdan sonra kullanılmaya başlandığını ileri süren Abdullah Feyyaz'a katılmamız pek mümkün değildir (Bkz. Abdullah Feyyaz, *Tarîhu'l-İmamiyye ve Eslâfihim mineş-Şia*, Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1970, 85). İbn Tayfur ve Taberî dışında 12. imamın gaybından çok önce yaşamış ve elimize eseri ulaşan İskâfî (ö. 240/854) İmamiyye fırkasından bahsetmektedir (Bkz. Câhız, *el-Osmaniyye*, Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun, Mısır: Dar'ul-Kütubi'l-Arabi, 1955, 318).

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Me'mûn, Zeydî mezhebine mensup bir halîfeydi. Zeydîlik mezhebine mensup olduğuna dair elimizde birçok rivayet ve delil mevcuttur. Meselâ o, özellikle fakihlerin bulunduğu bir ilim meclisinde Hz. Ali'nin kişisel değerini tüm yönleri ile ortaya koymuş ve onun üstünlüğünü mükemmel bir şekilde savunmuştur.[144] Ayrıca o, 212/827 yılında Hz. Ali'nin efdaliyetini Abbasî Devleti'nin resmî politikası yapmıştır.[145] Bu durum onun Hz. Ali'nin efdal oluşu tezine, dolayısıyla Zeydîliğe bağlılığının önemli bir göstergesi olarak görülebilir.

Me'mûn'un Hz. Ali'ye karşı beslediği dinî duygular, onun karizmatik kişiliğe sahip birisi olduğuna dair inancı, o dönemin devlet geleneğinde yer etmiş olan iktidarın soyda devam etmesi düşüncesiyle birleşmiştir. O bu düşünceyle Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmiş olmalıdır. Ayrıca Me'mûn, Zeydîliğin temel ilkelerinden olan "efdaliyet"i, Ali er-Rızâ'ya uygulayarak, Ali soyunun hilâfete en lâyık olduğu fikrini benimsemiş ve böylece dinî-siyasî tercihini ortaya koymuştur.

Âlim, zeki, filozof bir kimse olan Me'mûn'un, hilâfeti Abbasoğullarından çıkarıp, Alioğullarına vermekle tepki alacağını tahmin etmemesi mümkün değildir. Öyleyse onun bu bilinçli kararına samimiyetle inandığı Zeydîlik neden olmuştur sonucuna varılabilir. Aksi takdirde onun Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etme sebebini anlayamayız.

Öte yandan, Me'mûn'un Zeydî fikirleri benimsemesi ve Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesinde, veziri Fazl b. Sehl'in de etkin rolü olmuştur. Fazl b. Sehl, Şiî idi[146] ve Me'mûn'u da etkilemişti.[147] Zaten yaşadıkları yer olan Horasan Şiîlerin beşiği durumundaydı. Fazl b. Sehl, hilâfeti

144 İbn Abdirabbih, V, 92-101.
145 Taberî, VIII, 619; İbnü'l-Esîr, VI, 408; İbn Tağriberdi, II, 203.
146 İbn Hallikan, IV, 41.
147 Donaldson, 163.

Abbasoğullarından çıkarıp Alioğullarına verecek dinî-siyasî ortamı bulmuştu. Bu görüşümüzü Taberî'de geçen 'Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edildiği haberi Bağdat'a ulaştığında, halkın "Bu Fazl b. Sehl'in komplosudur."[148] rivayeti doğrulamaktadır. Bağdat'ta halk onu, Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edilmesi ile gerçekleştirilen hanedan değişikliği sayesinde iktidarı şahsen ele almakla ve Araplar üzerinde İranlılar nüfuzu oluşturmakla suçluyordu.

Me'mûn, Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin ettiğinde, iktidarda Alioğullarının da hakkı var, görüşünden hareket etmemişti. Halîfe'nin tabiriyle o, "efdal" olduğu için seçildi. Ahlâkî bütünlüğü, takvası ve ilmiyle en lâyık olan idi. İlerisi için Me'mûn, iktidarın el değiştirmesi konusunda hiçbir kaide koymadı.[149]

Daha önce Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesine sebep, onun Alioğullarına karşı sempatisi idi demiştik. Me'mûn, bunu niçin açıkça söylemedi gibi bir soru akla gelebilir. Bizce Me'mûn burada çok zekice bir politika izlemiştir. Çünkü o, açıktan açığa Abbasoğullarını kızdırmak istemiyordu. Öyle makul bir gerekçeyle ortaya çıktı ki, çok zayıf bir ihtimal dahi olsa, Abbasoğullarının tepkisini almamayı büyük ölçüde başarabilirdi. Alioğulları zaten bu işe memnun olacaklardı. Çünkü, onlar da artık hilâfetin resmî varisi olmuşlardı.

Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesine gerekçe olarak "İlahî bir ilhama muhatap bir Alevî önderin zuhurunu ümit edenlerin pek çoğunun desteğini kazanmayı veya onların en azından, Abbasîlere karşı böyle bir önderin safında fiilen yer almalarını önlemeyi düşünmüştü." diyerek, meseleyi sadece siyasî boyutta değerlendiren

148 Taberî, VIII, 555.
149 Sourdel, "La Politique", 35.

Watt'a[150] katılmamız pek mümkün değildir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, o dönemde henüz Hz. Ali'nin soyunun da nass ve tayinle imam olduğu görüşü yoktu. Ayrıca bir devlet adamı, bir isyanı bertaraf etmek için başka isyanlara sebebiyet vermez. Şayet Halîfe bu riski göze alıyorsa, bu davranışının altında daha derin sebepler var olmalıdır.

Bu önemli tarihî karar mutlak sona ulaşmadan yarıda kaldı. Ali er-Rızâ'nın Şaban 203/Eylül/Ekim 818'deki şüpheli ölümü, Me'mûn'un hilâfeti Abbasoğullarından çıkarma teşebbüsünü sonuçsuz bırakmıştır.

Ali er-Rızâ'nın ölümü ile ilgili kaynaklarımızda farklı rivayetler vardır. Meselâ Isfahanî, Me'mûn'un onu zehirlettiği ile ilgili rivayetleri vermesinin yanı sıra,[151] diğer bir rivayetinde Me'mûn'un Ali er-Rızâ'nın yanına gelerek, üzüntüyle insanların kendisini zehirlediğini söylemelerine çok üzüldüğünü ve kendisinin bu işten haberi olmadığını söylediğini, Ali er-Rızâ'nın da Me'mûn'un bu görüşüne katıldığını nakleder.[152] Ancak Isfahanî'nin kendisi, Me'mûn'un onu zehirlettiği kanaatindedir.[153]

İbnü't-Tiktaka da, Me'mûn'un Ali er-Rızâ'dan kurtulmak için onu zehirlettiğini rivayet eder.[154]

Bir kısım tarihçiler de Ali er-Rızâ'nın ölümünden Me'mûn'un sorumlu olmadığını, aksine onun ölümünden dolayı son derece üzüntü içerisinde olduğunu rivayet ederler. Meselâ, Ya'kubî'ye göre Me'mûn bu ölümden dolayı son derece müteessir olmuş ve üç gün boyunca onun mezarını ziyaret etmiştir.[155]

150 Watt, 221.
151 Isfahanî, *Makâtil*, 566.
152 Isfahanî, *Makâtil*, 571.
153 Isfahanî, *Makâtil*, 562.
154 İbnü't-Tiktaka, 199.
155 Ya'kubî, II, 453.

Taberî, Ali er-Rızâ'nın çok üzüm yediğinden dolayı aniden öldüğünü, Me'mûn'un bu olaydan çok üzüldüğünü kaydeder.[156]

İbnü'l-Esîr, Me'mûn'un onu üzümle zehirlettiği rivayetinin doğru olmadığını ve kendisine göre bu rivayetin gerçeği yansıtmaktan çok uzak olduğunu belirtir.[157]

Kuleynî de, Ali er-Rızâ'nın ölümünden, tabiî bir ölüm olarak bahseder.[158]

Biz, Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı öldürttüğü görüşüne katılmıyoruz. Öyle zannediyoruz ki, Me'mûn'un Alioğullarına karşı duyduğu sempati, onun bu hareketi yapmasını engeller. Ancak, göz ardı edemeyeceğimiz bir rivayete göre Me'mûn, Ali er-Rızâ'nın ölmesi üzerine Bağdat'a haber göndererek onları kızdıran sebebin yok olduğunu ve artık kendisine itaat etmeleri gerektiğini bildirir.[159] Bu rivayetten ilk plânda anlaşılan Me'mûn'un bu ölümden sorumlu olduğu, sanki ondan kurtulmuş gibi bir haber gönderdiği tarzındadır. Kanaatimizce Me'mûn, onların gönlünü Ali er-Rızâ'yı veliahtlıktan azletmekle de alabilirdi ve bunun için zemin bile hazırdı. Çünkü, Bağdat'taki isyanları ona haber veren Ali er-Rızâ'dır. Ali er-Rızâ, kendisinin veliaht seçilmesinden dolayı Abbasoğullarının hoşnut olmadığını Me'mûn'a bildirmişti. Me'mûn, pek ala bu karışıklıkları önlemek için Ali er-Rızâ'dan veliahtlık hakkından vazgeçmesini isteyebilir ve Ali er-Rızâ da meselelerin farkında biri olarak böyle bir talebe hayır demezdi. Ancak Me'mûn bütün risklere rağmen, onu veliaht seçmişti ve Alioğulları yanlısı politikasından da vazgeçmedi. Me'mûn'un Bağdat'a, üzerinde

156 Taberî, VIII, 568.
157 İbnü'l-Esîr, VI, 351.
158 Kuleynî, 412.
159 Taberî, VIII, 568; İbnü't-Tıktaka, 199; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Mısır: Matbaatü's-Saade, 1932, X, 249; ayrıca bkz. Ahmed Cevdet, *Kısas-ı Enbiya*, 6 cilt, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, IV, 188.

Alioğullarının sembolü olan yeşil kıyafetle girmesi ve bunu bir müddet sürdürmesi, onun Alioğullarına karşı duyduğu sempatinin bir diğer kanıtıdır.[160]

Başlangıçta bütün bunların ince bir siyasetin ürünü olduğu akla gelebilir. Ancak, Me'mûn Ali er-Rızâ'yı öldürmüş olsaydı, bunun o dönemde birtakım kötü sonuçlara sebep olacağı aşikârdı. En azından Alioğullarının ayaklanması gibi birtakım olaylara sebebiyet verebilirdi.

Me'mûn'un Bağdat'a dönüşünden sonra Şia yanlısı siyasetinden vazgeçtiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü, Me'mûn, Bağdat'a gelmesinden sonra kızı Ummu'l-Fazl'ı, Ali er-Rızâ'nın oğlu Muhammed ile evlendirme yoluna gitmiştir. Ya'kubî'deki rivayete göre, Me'mûn bunun sebebini şöyle açıklamaktadır: "Ali soyundan gelen birinin dedesi olmak istiyorum."[161] Aynı evlenmeye Taberî'de 202/817 yılında işaret edilmiş ve aynı tarihte Me'mûn'un da Ali er-Rızâ'nın kızı Ümmü Habib'le evlendiği belirtilmiştir.[162] Ancak, Taberî, fiilî evliliğin 215/830 yılında gerçekleştiğini belirtir.[163] İbn Tayfur da, bu evliliğin 215/830 yılında olduğunu kaydeder.[164] Sourdel'in de belirttiği gibi, Me'mûn'un bu davranışını belli bir siyasî ve dinî tercihin ifadesi olarak görmek mümkündür.[165] Me'mûn'un Alioğullarına karşı beslemiş olduğu sevgi ve saygıyı, ölümünden önce kardeşi Mu'tasım (218-227/833-842)'a yaptığı şu vasiyeti çok güzel dile getirir. "Onlar, mü'minlerin emiri Ali b. Ebi Talib'in torunları, senin amca oğullarındır. Onlara dostça davran, iyilik yap, kötülük yapanlarını affet. İyilik yapanlarını ödüllendir, onların bahşiş ve ihsanlarını her yıl düzenli olarak öde. Çünkü onların

160 İbn Tayfur, 10; Taberî, VIII, 574.
161 Ya'kubî, II, 454.
162 Taberî, VIII, 566.
163 Taberî, VIII, 623.
164 İbn Tayfur, 142.
165 Sourdel, La Polotique, 38.

hakları çeşitli yönlerden üzerine borçtur."[166] Öte yandan Me'mûn, 210/825 yılında Hz. Ebubekir'in Hz. Fatıma'ya bırakmayı reddettiği[167] Hz. Muhammed'in Fedek arazisini hukukçulara danıştıktan sonra, Hz. Ali evlâdına vermeye karar vermiştir.[168]

Sonuç olarak, Me'mûn'un, Hz. Ali'nin karizmasına ve onun "efdal" oluşu inancına sahip biri olarak, iktidarı onun soyuna devretmek istediği; ancak Ali er-Rızâ'nın ölümü üzerine, bu teşebbüsün gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Belki de o, yeni bir isyana sebebiyet vermemek için Alioğullarından başka bir veliaht tayin etmemişse de Şia yanlısı politikasından da vazgeçmemiştir.

2.1.3. Bağdat'taki Karışıklıklar

Me'mûn, hilâfet merkezi olarak, daha önceki Abbasî halîfelerinin ülkeyi yönettiği Bağdat'ı değil, veziri Fazl b. Sehl'in teşvikiyle Merv'i seçmişti. Bu durumda Bağdat başkent iken, devletin vilâyetlerinden herhangi birine dönüştürülmüştü.[169]

Hilâfet merkezinin Merv olarak seçilişi ve İran asıllı kişilerin yönetimde etkin oluşları, ülkeyi yeniden bir iç savaşın eşiğine getirdi. Bağdat halkı ve ordu bu duruma tepki gösterdi. Bağdat'ta yer yer ayaklanmalar baş gösterdi.

Me'mûn halîfe olur olmaz, Fazl b. Sehl'in kardeşi Hasan b. Sehl (ö. 236/850)'i Irak valiliğine tayin etti.[170] Bu tayinin arkasında Fazl b. Sehl'in olduğunu düşünmemek mümkün değildir. Öyle anlaşılıyor ki, Fazl b. Sehl ülkenin doğu tarafını bizzat kendisi yöneterek, batı tarafının yönetimini

166 Taberî, VIII, 649.
167 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, 44.
168 Belâzurî, 46.
169 Ukaylî, M. Raşid, *eş-Şia*, Amman: 1980, 211.
170 Halîfe b. Hayyat, 468; Ya'kubî, II, 445; Taberî VIII, 527; İbnü'l-Esîr, VI, 297.

ise kardeşine verdirerek, idareye hakim olma yolundaki düşüncelerini pratiğe dökmüştür.

Me'mûn, Tahir b. Hüseyin'i fethettiği yerlerden uzaklaştırıp buraları Hasan b. Sehl'e verdiği zaman, Irak halkı arasında, Fazl b. Sehl'in Me'mûn'u avucunun içine aldığı, onu aile ve kumandanlarından uzaklaştırıp bir saraya kapattığı, işleri kendisinin müstakil idare ettiği dedikodusu yaygın vaziyette idi. Söz konusu duruma öfkelenen Hâşimoğullarıyla ileri gelen birtakım kimseler, Hasan b. Sehl'in üzerine hücum ettiler.[171] Bağdatlıların öfkesi, Herseme b. A'yan'ın Horasan'a hareket etmesi sırasında kabarmış ve Hasan b. Sehl'e karşı ayaklanmışlardı. Onlar, "Hasan b. Sehl'i ve yöneticilerini Bağdat'tan sürüp çıkarmadıkça asla hoşnut olmayacağız." diyerek, Hasan b. Sehl'i ve yöneticilerini Bağdat'tan uzaklaştırdılar. Bundan sonra da İshak b. Mûsâ el-Hadî'yi, Me'mûn'un vekili olarak Bağdat halîfeliğine getirdiler.[172]

Bağdatlıların yönetime tepki göstererek karışıklıklar çıkarmaları, ülkeyi bir iç savaşın eşiğine getirdi. Ülkede, merkezi otorite boşluğunun olduğu açıkça hissedilmektedir. Fazl b. Sehl, Merv'de yaşayan Halîfe'den ülkedeki karışıklıkları gizlemektedir. Bütün bunların farkında olan meşhur komutan Herseme b. A'yan, Me'mûn'a gerçekleri anlatmak üzere Horasan'a hareket eder. Herseme b. A'yan, Me'mûn'un yanındaki itibarına güvenmektedir. Me'mûn'un kendisini dinleyeceği ve ona inanacağı kanaatindedir. Ancak Herseme b. A'yan'ın tek korkusu, Fazl b. Sehl'in kendisini engelleyerek, Me'mûn'a ulaşmasına mâni olabileceği ihtimalidir. Bununla birlikte o, Zilkade 200/ Haziran 816'da Merv'e gider. Geldiğini Me'mûn'a duyurmak için davullar çaldırtır. Daha sonra Me'mûn'un emri ile

171 Taberî, VIII, 528; İbnü'l-Esîr, VI, 302.
172 Taberî, VIII, 543; İbnü'l-Esîr, 315-316.

huzuruna çıkarak ona olup biteni anlatır. Ancak, Herseme b. A'yan Me'mûn tarafından hiç iyi karşılanmaz. Kendisine hakaret edilir. Çünkü, Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl, Herseme b. A'yan'ın anlatacaklarını bildiği için, Me'mûn'u onun aleyhine kışkırtmıştı.[173] Herseme b. A'yan'la beraber Me'mûn'un huzuruna Yahya b. Amir de girer ve kendisine "Ey kâfirlerin emiri!" diye hitap eder. Yahya b. Amir, derhal orada Me'mûn'un emri ile öldürülür. Bunun üzerine, Herseme b. A'yan Me'mûn'a hitaben şöyle der: "Bu mecusîyi (Fazl b. Sehl'i kastederek) dostlarına ve yardımcılarına tercih ettin." Herseme b. A'yan'ı iyi karşılamamış olan Me'mûn, onun hapsedilmesini emreder.[174] Herseme b. A'yan da birkaç gün sonra hapiste öldürülür.[175]

Yahya b. Amir'in Me'mûn'a hitabı, Arapların İranlılara bakışının ve İran nüfuzuna tepkinin açık bir ifadesidir. Öyle anlaşılıyor ki, Araplar Müslüman oldukları halde, İranlıların inancından şüphe içindedirler. Halîfe'lerinin İranlıları tercih edip, kendilerini ihmal etmesinden rahatsız olan Araplar, devlet idaresinin kendi ifadeleriyle "Mecusîlerin" eline geçeceği endişesini taşımaktadırlar.

Artık Bağdat'ta İran nüfuzuna tepki, organize bir hal almıştı. Onlar, "Biz Mecusî oğlu Mecusîye, yani Hasan b. Sehl'e asla rıza göstermeyeceğiz."[176] diyerek, halkı ayaklandırdılar. Neticede Bağdat halkı 201/816-817'de Mansur b. el-Mehdî'ye halîfe olarak biat etmek istedi. Ancak o, bundan kaçındı. Bunun üzerine onlar, halîfeliğin Me'mûn'da kalması şartıyla, onun emîr olarak yönetime geçmesini istediler ve o da bu isteği kabul etti.[177]

173 Taberî, VIII, 542-543; İbnü'l-Esîr, VI, 314-315.
174 Ya'kubî, II, 449-450; İbn Habîb, Yahya b. Amir'in Me'mûn'a "Ey mecusîlerin emiri" diye hitap ettiğini rivayet eder (Bkz. İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, Thk. Eliza Lichtenstater, Haydarabad: Daru'l-Afak el-Cedide, 1942, 488).
175 Taberî, VIII, 543; İbnü'l-Esîr, VI, 315.
176 Taberî, VIII, 549; İbnü'l-Esîr, VI, 323.
177 Taberî, VIII, 546; İbnü'l-Esîr, VI, 321; İbn Kesîr, X, 247.

Bağdat'taki bu isyanlar ve merkezi otorite boşluğu nedeniyle, Bağdat'ta fesat çıkaran, kötülük yapan birtakım kişiler ortaya çıkarak halka eziyet etmek; alenen yol kesip kadın ve çocukları kaçırmak, köyleri yağmalamak suretiyle halk üzerinde güçlü bir baskı kurmayı başarmışlardır. Devlet otoritesinin burada tamamen yetersiz kaldığı ve bu tedhişçilere karşı koyamadığı anlaşılmaktadır. Halkı son derece rahatsız eden bu tedhişçiler, yağma etmiş oldukları malları, eşya ve hayvanları Bağdat'ta açıkça satacak kadar ileri gitmişlerdi.

Devletin güçsüz kalması karşısında, halktan bazı kişiler bir araya gelerek bu duruma çözüm aramaya çalıştılar ve onlara karşı mücadeleye karar verdiler. Halid ed-Deryuş adlı şahıs bu konuda liderlik yaparak, halkı "iyiliği emretmek, kötülükten nehyetmek" üzere kendisine yardım etmeye çağırdı. Halk onun bu çağrısına uyarak, ona yardımcı oldu. Halid ed-Deryuş, bu mücadelesinde başarılı oldu. Benzer şekilde, 4 Ramazan 201/26 Mart 817'de[178] Sehl b. Selame adlı şahıs da, halkı iyiliği emre, kötülükten nehye, Kitap ve Sünnet ile amel etmeye çağırdı. Sehl b. Selame, halkı etrafında toplamak için propagandaya başladı. Halkın büyük bir kısmı Sehl b. Selame'ye biat ederek belirtilen amaç doğrultusunda çalışmaya başladı.

Bağdat'ta işler bu durumdayken, daha önce anlatıldığı üzere Me'mûn'un Alioğullarından Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin ettiği haberinin buraya ulaşması ve onun bütün halktan biat istemesi, Abbasoğullarının daha büyük tepkisine yol açar. Bu veliahtlık işini onaylamayan Abbasoğullarının bir kısmı biati reddedip halîfeliğin Abbasoğullarından çıkarılamayacağını beyan ederek harekete geçerler. Onlar, Me'mûn'u azlederek 5 Muharrem 202/24 Temmuz 817 ta-

178 Taberî, VIII, 551; İbnü'l-Esîr, VI, 324 vd.

rihinde halîfe olarak İbrahim b. Mehdî'ye biat ederler.[179] Böylece devlet aynı anda iki halîfenin denetimine girmiş oluyordu. İbrahim b. Mehdî halîfe olarak Bağdat'ta görevine devam ederken, Me'mûn'un bu gelişmelerden haberi olmadığını görüyoruz. Ali er-Rızâ, ülkenin içinde bulunduğu durumu Me'mûn'a haber verir. O, Emîn'in öldürüldüğü günden beri halkın savaş ve karışıklık içerisinde bulunduğunu, Fazl b. Sehl'in bazı haberleri kendisinden saklı tuttuğunu ve yapmış olduğu bir kısım şeylerin halk ve ailesi tarafından ayıplandığını; ayrıca kendisine sihre tutulmuş ve mecnun dediklerini, bu arada İbrahim b. Mehdî'ye biat ettiklerini bildirir.

Me'mûn ise Fazl b. Sehl'in kendisine bildirdiğine göre halkın İbrahim b. Mehdî'ye biat etmediğini, sadece işlerin idaresi için emîr seçtiğini söyler. Buna karşılık Ali er-Rızâ, Fazl b. Sehl'in yalan söylediğini ifade eder. Me'mûn, Ali er-Rızâ'nın söylediklerini tahkik ettirir; kendisine anlatılanların doğru olup olmadığını, askerlerinin ileri gelenlerinden Yahya b. Muaz, Abdulaziz b. İmran gibi kimselere de sorar. Onlar, Me'mûn'dan, Fazl b. Sehl'in kendilerine dokunmasına izin vermeyeceğine dair eman aldıktan sonra, halkın İbrahim b. Mehdî'ye biat ettiğini, onların İbrahim'e "Sünnî halîfe" adını verdiğini, kendisini de Ali b. Mûsâ'yı veliaht ilân etmesinden ötürü Rafizilik ile itham ettiklerini bildirir.[180] Böylece söyledikleriyle Ali er-Rızâ'yı doğrularlar. Ayrıca Me'mûn'a, halkın içinde bulunduğu durumu, Herseme b. A'yan meselesinde Fazl b. Sehl'in doğruyu saptırdığını, Herseme'nin sadece kendisine nasihat için geldiğini, fakat buna rağmen, yanlış anlaşılarak öldürüldüğünü, Bağdat halkının kendisini gördükleri takdirde, itaat edeceklerini söylerler ve Me'mûn'dan Bağdat'a gitmesini isterler. Me'mûn, bu şahısların güvenliğini sağlayamaz ve Fazl

179 Ya'kubî, II, 450; Mes'udî, *Murûc*, IV, 28.
180 İbnü'l-Esîr, VI, 347.

b. Sehl, Me'mûn'a bilgi veren söz konusu şahısları döver ve hapse attırır.[181]

Me'mûn, edindiği bilgiler sonucunda Merv'den ayrılarak Bağdat'a gitmek üzere yola çıkar. Yanında Ali er-Rızâ ve veziri Fazl b. Sehl de vardır. Bu yolculuk esnasında biri Fazl b. Sehl'in öldürülmesi, diğeri ise daha önce anlatıldığı üzere Ali er-Rızâ'nın ölümü olmak üzere iki önemli olay meydana gelir. Serahs[182]'a geldikleri sırada Fazl b. Sehl, Galip el-Mes'udî, Konstantin er-Rumî, Ferec ed-Deylemî ve Muvaffak es-Saklebî'den oluşan bir grup tarafından 2 Şaban 202/13 Şubat 819 tarihinde öldürülür. Me'mûn, Fazl b. Sehl'i öldürdükten sonra kaçan bu şahısları yakalayıp getirene on bin dinar vereceğini vaat eder. Abbas b. Haysem, bu kimseleri yakalayarak Me'mûn'un huzuruna getirir. Sorgulama esnasında onlar Me'mûn'a, "Fazl'ın öldürülmesini bize sen emrettin." derler. Halîfe'nin emri üzerine, onların boyunları vurulur. Me'mûn, kesik başları Hasan b. Sehl'e göndererek üzüntülerini iletir ve kendisini, kardeşi Fazl'ın yerine geçirdiğini bildirir.[183]

Rivayetlerden anladığımız kadarıyla, Fazl b. Sehl Me'mûn'un isteği üzere öldürülmüştür. Me'mûn burada son derece politik bir yaklaşım içinde olmuş, tedbirli ve ince bir siyaset takip etmek istemiştir. Me'mûn'un Fazl b. Sehl'i öldürenleri yok etmesinin arka planında Horasan'da büyük nüfuza sahip olan bu vezirinin taraftarlarının tepkisini almama düşüncesinin yatmış olması muhtemeldir. Fazl b. Sehl'in Me'mûn tarafından öldürülmesinin delillerinden biri, Fazl b. Sehl'i öldürenlere onu niçin öldürdünüz diye sorduğunda onların, "Bize sen emrettin...." demeleridir. Bir halîfenin emretmediği bir şeyi yüzüne karşı, "Sen emrettin." demek, herhalde mümkün değildir. Onla-

181 Taberî, VIII, 564; İbnü'l-Esîr, VI, 347.
182 Yakut, III, 208-209.
183 Taberî, VIII, 565; İbnü'l-Esîr, VI, 347.

rın bu davranışı, Halîfe'nin bu işte rolü olduğu izlenimini vermektedir.

Me'mûn'u böylesine bir davranışa iten sebep ne olabilir? Fazl b. Sehl'in Me'mûn'un gözünde şüphesiz önemli bir yeri vardı. Me'mûn Fazl b. Sehl'e son derece güvenir ve bütün işlerini ona danışarak yapardı. Fakat son gelişmeler, Me'mûn'un Fazl b. Sehl'e karşı olan güvenini sarsmıştı. Fazl b. Sehl Bağdat'taki karışıklıkları Me'mûn'dan gizlemiş, iki yüzlü davranmış ve ülkede halîfe kendisiymiş gibi hareket etmişti. Ayrıca, değerli kumandan Herseme b. A'yan hakkında kendisine yanlış bilgi vererek, onun öldürülmesine sebep olmuştu. Fazl b. Sehl'in bu davranışları, kendi kötü sonunu da hazırlamıştı.[184]

Me'mûn, uzun süren bir yolculuktan sonra 15 Safer 204/11 Ağustos 819 yılında Rakka'dan getirttiği Tahir b. Hüseyin ve askerleriyle birlikte üzerlerinde Alioğullarının sembolü olan yeşil elbiseler ile Bağdat'a girdi.[185] Daha önce Bağdat'ta halîfeliğini ilân etmiş olan İbrahim b. Mehdî, Me'mûn oraya gelmeden önce gizlenmişti.[186] Bağdat'ta halk Me'mûn'un huzuruna yeşil elbiselerle çıkmaya başladı. Bağdat halkının bu davranışı, onların yeşil elbiseyi benimsemelerinden değil, Halîfe'ye karşı duydukları sevgi ve saygının bir tezahürü olarak yorumlanabilir. Çünkü temelde onların mücadelesinde, bu rengin sembolize ettiği unsurla çatışma vardı. Me'mûn da halka olan saygısını, halkın isteği doğrultusunda siyah renge dönmekle gösterdi.

Kanaatimiz odur ki, Me'mûn siyah renge dönmekle, Şiîlikle ilgili politikasından vazgeçmedi. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi o, bu tutumunu bazı uygulamalarıyla sürdürdü.

184 Dominique Sourdel, *Le Vizirat Abbaside de 749 a 936 (132 a 324 de l'Hegire)* Damascus: Institut Français de Damas, 1959, 209.
185 İbn Tayfur, 9; Taberî, VIII, 574-575.
186 Ya'kubî, II, 454; İbn A'sam, IV, 456.

Me'mûn'un Bağdat'a gelmesi ile karışıklık ve huzursuzluk sona erdi.[187]

Özetlemek gerekirse; Bağdat halkı, halîfelerinin hilâfet merkezi olarak Merv'i seçişi ve ülkeyi oradan yönetişi, devlet idaresinde İran nüfuzunun etkisi ve gelecek iktidarın Abbasoğullarından çıkarılıp, Alioğullarına verilmesi nedeniyle huzursuz olmuştu. Bu huzursuzluklarını; Me'mûn'u azledip, İbrahim b. Mehdî'ye biat etmekle ve Bağdat'ta karışıklıklar çıkarmakla göstermişlerdi. Durumdan haberdar edilen Me'mûn'un, Bağdat'a dönmesiyle bu kargaşa ve huzursuzlukların bittiği ve halkın halîfesini Bağdat'ta görmekten memnun olduğu görülmektedir.

2.2. Alioğullarının İktidar Mücadelesi

"Cahiliye" döneminde var olan Emevî-Hâşimî çekişmesi İslâmiyet'ten sonra da devam etmiştir. İslâmiyet'e karşı düşmanca tavır alan Emevîler, Mekke'nin fethinde topluca Müslüman oldular.[188]

Hz. Osman dönemine kadar gündeme gelmeyen Emevî-Hâşimî çekişmesi, Halîfe'nin yönetimde Emevî unsura ağırlık vermesiyle yeniden canlandı.[189] Emevîlerin iktidara gelişi ve kendileri dışındakilere karşı olan baskıcı tutumları, Alioğulları ve Abbasoğullarından oluşan Hâşimoğullarını, Emevî Devleti'ni yıkmaya yönelik faaliyetlere sürükledi.

Muhammed b. Ali'nin ilk plânlamasını yaptığı bu faaliyetin en temel özelliği; çağrının "er-Rızâ min Al-i Muhammed" şeklinde yapılışıydı. Bilerek seçilen bu slogan Alioğullarını da kapsıyordu. Yani Abbasî daveti Hâşimoğulları

187 Taberî, VIII, 574; İbnü'l-Esîr, VI, 357; Ebu'l-Fida, II, 25.

188 Makrizî, *en-Niza ve't-Tehasüm fî ma beyne Benî Umeyye ve Benî Haşîm*, Leiden: E. J. Brill, 1888, 3-4; ayrıca bkz. Şiblî, *Asr-ı Saadet*, 7 cilt, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Toker Yayınları, 1973, 1, 161.

189 Dönemin değerlendirilmesi için bkz. Ahmed Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992, 158-167; Onat, 26-41.

adına yapılıyordu.[190] Ancak, Abbasîler iktidara geldikten sonra, Alioğullarına karşı menfî tavır sergileyerek, onlara yönetimden pay vermediler.[191] Alioğulları da Abbasoğullarının kendilerini aldattığını ve hilâfetin kendi hakları olduğunu iddia ederek onlara karşı iktidarı ele geçirmek için mücadele etmeye başladılar.[192]

Abbasîler döneminde, Alioğullarından ilk isyan edenler Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye (ö. 145/762) ve kardeşi İbrahim (ö. 146/763)'dir. Halîfe olarak halktan kendi adına biat alan Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin bu tavrı, Halîfe Mansur'u rahatsız etmiş ve kendisine hilâfet iddiasından vazgeçmesi şartıyla eman vereceğini bildiren bir mektup yazmıştır.[193]

Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin Mansur'un göndermiş olduğu mektuba yazdığı cevap, enteresan motifler ihtiva etmektedir. O,

> ...hak bizim hakkımızdır. Siz ancak bizim sayemizde bu davada bulunarak bizimle beraber mücadeleye giriştiniz ve bizim üstünlüğümüzle bu nimete erdiniz. Şüphe yok ki, babamız Ali, vasî ve imamdı. O halde onun çocukları sağken, siz ona nasıl varis oldunuz? Sen kesin olarak bilirsin ki, bu işe talip olanların hiçbiri şeref, nesep, hal ve babalarının şerefî bakımından bize denk değildir... Ben bu işe senden daha layığım...[194]

diyerek hilâfet iddiasının temel özelliklerini ortaya koymuştur. Kanaatimizce Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin

190 Faruk Ömer, Tabiatu'd-Da've, 107.

191 Wellhausen, 267; Gerlof Van Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986, 80.

192 Leysî, *Cihadu'ş-Şia fi'l Asri'l-Abbasîyyi'l-Evvel*, Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1978, 39; Hasan İbrahim Hasan, II, 122.

193 Mektubun metni için bkz. Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğati ve'l-Edeb*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 3 cilt, Mısır: 1937, III, 1273-1274; Taberî, VII, 566.

194 Mektubun tam metni için bkz. Müberred, III, 1274-1275; Taberî, VII, 567-568.

Emevî Devleti'ni yıkmadaki gayretleri, babaları Ali'nin vasî ve imam oluşu, dolayısıyla akrabalık açısından hilâfetin kendi hakları olduğunu ve Hâşimoğullarının içinde kendilerinin birçok açıdan bu işe daha lâyık olduklarını vurgulaması, onun hilâfet meselesine dinî olmaktan ziyade siyasî açıdan bakışının bir ifadesi olsa gerektir.

Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye, hilâfete kendisinin daha lâyık olduğunu iddia ederken, Hz. Ali'nin kendilerini imam veya halîfe olarak tayin ettiği tezinden hareket etmiyor. Şayet Şîa, bu dönemde "Hz. Ali ve soyunun nass ve tayinle imam olduğu" düşüncesini ifade etseydi, bu mutlaka dile getirilir, başka sebepler geri plânda kalırdı diye düşünüyoruz.

Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'in isyanları, öldürülmeleri ile sonuçlandı.[195]

Alioğulları, kendilerinin hilâfete, Abbasoğullarından daha lâyık olduklarına dair kanaatlerinden vazgeçmemiş ve fırsat buldukça isyan etmişlerdir.

Alioğulları halîfe Hâdi zamanında, Medine'de halkı etrafında toplamak için dâvette bulunan Hüseyin b. Ali (ö. 169/785-786)'nin önderliğinde Mekke ve Medine'de 169/785-786 yılında isyan ettiler. Halîfe Hâdi onların üzerine birlikler gönderdi. İki tarafın askerleri Fah'da karşılaştılar ve yapılan savaşta Hüseyin b. Ali öldürülünce taraftarları dağıldılar.[196] Bu savaştan sağ olarak kaçmayı başaran Yahya b. Abdullah ile İdris b. Abdullah, Hârun er-

195 Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'in isyanları hakkında geniş bilgi için bkz. Ya'kubî, II, 374 vd. Taberî, VII, 552 vd. Isfahanî, *Makâtil*, 257-299; ayrıca bkz. Leysî, 111-187; S. Husain M. Jafri, *The Origins and Early Development of Shi'a Islam*, London and New York: Longman, 1979, 275-280.

196 Hüseyin b. Ali'nin isyanı hakkında geniş bilgi için bkz. Ya'kubî, II, 404-405; Taberî, VIII, 192 vd. Isfahanî, *Makâtil*, 435-455; ayrıca bkz. Leysî, 258-276.

Reşîd döneminde isyan etmişlerdi. Devleti güç durumda bırakan bu isyanlar da liderlerinin öldürülmeleri ile son buldu.[197]

Alioğulları Me'mûn döneminde de, hilâfet merkezinin Merv olarak seçilişi, iki kardeş arasındaki mücadeleden devletin zayıf düşüşü ve merkezi otorite boşluğu gibi sebeplerden istifade ederek yeniden iktidar mücadelesine giriştiler. Bu mücadele doğrultusunda meydana gelen ayaklanmaların en önemlileri olan Muhammed b. İbrahim ve Muhammed b. Ca'fer'in isyanlarını detaylı bir şekilde ele almak gerekir düşüncesindeyiz:

2.2.1. Muhammed b. İbrahim'in İsyanı

"İbn Tabataba" adı ile de bilinen ve soyu Ebû Talib'e kadar dayanan Muhammed b. İbrahim, 10 Cemaziyülâhır 199/26 Ocak 815'te Kûfe'de, devlete karşı Ebu's-Seraya ile birlikte isyan etti. Halkı "er-Rızâ min Al-i Muhammed"e biate, Kitap ve Sünnet ile amel etmeye,[198] iyiliği emr, kötülükten nehye dâvet ederek[199] halîfeliğini ilân etti.

Devletin içinde bulunduğu çıkmazları değerlendiren İbn Tabataba, iktidar mücadelesine girişti.

Bu olay nasıl başlayıp gelişti? Kaynakların bilgi verdiği ölçüde olayı aktarmaya çalışalım.

Söz konusu isyan hakkında bize en geniş bilgiyi Taberî, Isfahanî ve İbnü'l-Esîr vermektedir.

Isfahanî'ye göre Muhammed b. İbrahim'i isyana, Nasr b. Şebîb adlı Hz. Ali yanlısı biri teşvik etti. Nasr b. Şebîb, hacca gelerek Ehl-i Beyt'ten kimin kaldığını sorunca ken-

197 Yahya b. Abdullah ile İdris b. Abdullah'ın isyanları hakkında geniş bilgi için bkz. Isfahanî, *Makâtil*, 463-491; ayrıca bkz. Leysî, 279-296.
198 Taberî, VIII, 528; İbn Tağriberdi, II, 164.
199 Isfahanî, *Makâtil*, 523.

disine Ali b. Ubeydullah, Abdullah b. Mûsâ ve Muhammed b. İbrahim'in adlarını verirler. İlk ikisinin, böyle bir harekete önderlik edemeyeceğini, Muhammed b. İbrahim'in ise insanlarla sosyal münasebetinin iyi olduğunun bildirilmesi üzerine Nasr b. Şebîb, Muhammed b. İbrahim'e gelerek, Ehl-i Beyt'ten birçok insanın öldürüldüğünü, onların hilâfet hakkını başkalarının gasbettiğini söyleyerek onu isyana teşvik eder. Cezîre'de buluşmaya karar vererek ayrılırlar.

Hac bittikten sonra Muhammed b. İbrahim taraftarları ile, Nasr b. Şebîb de arkadaşlarıyla birlikte Cezîre'de kararlaştırılan yere gelirler. Nasr b. Şebîb taraftarlarına durumu açıklar. Halkın bir kısmı isteğini kabul ederse de, bir kısmı bundan kaçınır. Taraftarların birbirine girmesi üzerine, Nasr b. Şebîb görüşünden vazgeçerek, Muhammed b. İbrahim'e özürlerini bildirir. Duruma kızan Muhammed b. İbrahim Hicaz'a yönelir. Yolda karşılaştığı Alioğullarına meyli olan Ebu's-Seraya'yı kendisine biat etmeye çağırması üzerine Ebu's-Seraya bu teklifi kabul eder. Kûfe'de buluşmaya karar vererek ayrılırlar. Neticede Kûfe'de buluşarak hareketlerini başlatırlar.[200]

Taberî ve İbnü'l-Esîr ise, Muhammed b. İbrahim'in isyanına neden olarak şu olayı gösterirler.

Me'mûn, Tahir b. Hüseyin'i fethettiği yerlerden uzaklaştırıp, buraları Hasan b. Sehl'e verdiği zaman Irak halkı arasında Fazl b. Sehl'in Me'mûn'u etkisi altına aldığı, onu aile ve kumandanlarından uzaklaştırıp, bir saraya kapattığı, işleri tek başına yürüttüğü dedikodusu yaygın vaziyetteydi. Bu duruma öfkelenen Hâşimoğulları ile birtakım ileri gelen kimseler Hasan b. Sehl'in üzerine hücum ettiler. Böylece bütün şehirlerde karışıklıklar alevlendi. Ancak,

200 Isfahanî, *Makâtil*, 519-521.

Kûfe'de ilk baş kaldıran ve ortaya atılan Muhammed b. İbrahim oldu.[201]

Isfahanî'nin rivayetine göre isyan, sanki tesadüfen olmuştur. Ona göre Nasr b. Şebîb hacca gelmeyip Muhammed b. İbrahim ile görüşmese, bu isyan olmayacaktı. Kanaatimizce Taberî ve İbnü'l-Esîr'in, olayın meydana geliş sebebi ile ilgili rivayetleri daha doğru gibidir. Çünkü, Alioğulları hilâfetteki haklarını elde etmek için imkân buldukları her zaman devlete karşı isyan etmişlerdir. Alioğulları, yeni Halîfe'nin Merv'de olmasından istifade ederek[202] şanslarını denemek üzere yeniden ayaklanmışlardır diyebiliriz.

Kûfe'de halîfeliğini ilân eden Muhammed b. İbrahim, Herseme b. A'yan'ın maiyetinde kahramanlığıyla ün yapmış olan ve daha sonra erzakının kesilmesi üzerine Herseme b. A'yan'a kızarak kendisine biat eden Ebu's-Seraya'yı savaş işleriyle görevlendirdi.

Ebu's-Seraya'nın kendisine katılmasıyla iyice kuvvetlenen ve Hasan b. Sehl'in, Zübeyr b. el-Müseyyeb komutasında gönderdiği orduyu mağlup eden Muhammed b. İbrahim, zaferin ertesi günü 1 Recep 199/15 Şubat 815'de Ebu's-Seraya'nın kendisini zehirlemesi sonucu ansızın ölür.[203] Ebu's Seraya, Muhammed b. İbrahim'in yerine, Alioğullarından henüz küçük bir çocuk olan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'i geçirir. Artık bu hareketin idareci ve yönlendiricisi Ebu's-Seraya'dır.

Ebu's-Seraya'nın güç kazanması ve zaferler elde etmesi, Hasan b. Sehl'i korkuttu. Abdus b. Muhammed komutasında yeni bir ordu gönderdi. Ancak, Ebu's-Seraya Abdus'a karşı da zafer elde ederek onu öldürdü. Halîfenin

201 Taberî, VIII, 528; İbnü'l-Esîr, VI, 302.
202 Leysî, 319.
203 Taberî, VIII, 529, İbnü'l-Esîr, VI, 305; krş. Ya'kubî, II, 445; Isfahanî, *Makâtil*, 525.

ordularını bir bir yenilgiye uğratan Ebu's-Seraya, Kûfe'de para bastırarak bağımsızlığını ilân etti.[204] Ayrıca Basra,[205] Mekke, Yemen,[206] ve Ehvaz'a valiler atadı.[207]

Ebu's-Seraya'nın tayin ettiği valiler de gittikleri yerlerde halka eziyetten geri kalmıyorlardı. Ebu's-Seraya tarafından Basra'ya vali tayin edilen Zeyd b. Mûsâ orada Abbasîlere ait pek çok evi yaktığı için kendisine "Zeyd en-Nâr" adı verilmişti. Yemen'e vali tayin edilen İbrahim b. Mûsâ ise, Yemen'i istila ederek bir takım mal ve esirler ele geçirdi ve orada çok kan döktüğü için kendisine "kasap" manasına gelen "el-Cezzâr" adı verildi. Mekke'ye vali ve hac emiri olarak tayin edilen Hüseyin b. Hasan el-Aftas, Muharrem 200/Ağustos 815'te Kâbe'nin örtüsünü değiştirerek yerine Ebu's-Seraya'nın Kûfe'den gönderdiği ipek örtüyü örttü. Kâbe'nin içinde bulunan eşyayı aldı.[208]

Bir halîfe gibi hareket ettiği anlaşılan Ebu's-Seraya karşısında kendi askerlerinin duramayacağını anlayan Hasan b. Sehl, Herseme b. A'yan'a elçi göndererek onu Ebu's-Seraya ile savaşmaya çağırdı. Ancak, bu sırada Hasan b. Sehl'e öfkelenen Herseme, Horasan'a hareket etmişti. Başlangıçta, Hasan b. Sehl'in isteğini reddeden Herseme, daha sonra onun bu isteğini kabul ederek geri döndü. Herseme b. A'yan ile Ebu's-Seraya arasında geçen muharebede, Herseme galip geldi ve Ebu's-Seraya yarı mağlup bir vaziyette 16 Muharrem 200/26 Ağustos 815'te Kûfe'den kaçtı, fakat yakalanarak Hasan b. Sehl'in huzuruna getirilip boynu vuruldu.[209]

204 Taberî, VIII, 529-530; İbnü'l-Esîr, VI, 305; İbn Kesîr, X, 244.
205 Yakut, I, 430-441.
206 Yakut, V, 447-449.
207 Isfahanî, *Makâtil*, 533; ayrıca bkz. Ya'kubî, II, 445, İbnü'l-Esîr, VI, 305.
208 Taberî, VIII, 535-537; İbnü'l-Esîr, VI, 310-311.
209 Taberî, VIII, 530-535; İbnü'l-Esîr, VI, 306-309; ayrıca bkz. Ya'kubî, II, 447; İbn Habîb, 489.

Devleti 10 ay kadar uğraştıran ve güçlü komutanları bile yenilgiye uğratan Ebu's-Seraya isyanı, Herseme b. A'yan gibi yetenekli bir komutanın başarısıyla son bulur.

Bu isyanı, "Hz. Ali ve soyunun nass ve tayin ile imam olduğuna inanan Şiî bir hareket" olarak görmemiz mümkün değildir. Çünkü, daha önce de ifade edildiği üzere bu dönemdeki Şiîlerde imâmetin Alioğulları soyunda devam edeceği dinî düşüncesi henüz yerleşmemişti. Görüşümüzü destekleyen ilginç bir rivayeti bu vesile ile aktarmak istiyoruz.

Nasr b. Şebes'in gücünün artması üzerine, Talibîlerden bir grup kendisine gelerek bir halîfeye biat etmesini, bu durumda gücünün daha da artacağını söyledi. Nasr b. Şebes, bu teklifi reddetti. Bunun üzerine onlar Ümeyyeoğullarından birine biati teklif edince, Nasr b. Şebes, talihin onlara arkasını döndüğünü, talihi ters dönen kimsenin asla başarıya ulaşamayacağını, aslında gönlünün Abbasoğullarıyla olduğunu, onlara karşı mücadelesinin İranlıları Araplara üstün tuttuklarından dolayı olduğunu söyledi.[210]

Şayet, bu dönemdeki Şiîlerde imâmetin Alioğullarında devam edeceği dinî inancı yerleşmiş olsaydı, Alioğullarının Nasr b. Şebes'e Emevîlerden birine biat edelim diye tavsiyede bulunmaları imkânsız olurdu, diye düşünüyoruz.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, Muhammed b. İbrahim ve Ebu's-Seraya isyanı, merkezî otorite boşluğunu ve devletin zayıf düşmesini fırsat bilen Alioğullarının hilâfeti ele geçirmek için giriştikleri bir hareketti.

2.2.2. Muhammed b. Ca'fer'in İsyanı

Muhammed ed-Dıbac lâkabıyla da bilinen Muhammed b. Ca'fer, Ca'fer es-Sadık (ö. 148/765)'ın oğludur. Yaşadığı

210 Ezdî, 334; İbnü'l-Esîr, VI, 308.

dönemde takvası ve faziletiyle[211] şöhret bulmuştu. Kendisi aynı zamanda âlim bir zattı ve babası Ca'fer es-Sadık'tan öğrendiklerini çevresindekilere naklediyordu.

Muhammed b. Ca'fer'e Rebiyülevvel 200/Ekim 815'te halîfe olarak biat edildi. Kendisine "Müminlerin emiri" denilmeye başlandı.[212]

Tarihçiler, Muhammed b. Ca'fer'in isyan etme sebebi üzerine farklı bilgiler verirler. Meselâ Isfahanî, bir şahsın Hz. Fatıma ve tüm Ehl-i Beyt'e küfreden bir mektup yazması olayını Talibîlerin Muhammed'e gelerek arz etmesi üzerine, onun halîfeliğini ilân ettiğini nakleder.[213]

Mes'udî, Muhammed b. Ca'fer'in başlangıçta Muhammed b. İbrahim'e biat ettiğini, onun ölmesi üzerine kendisine biata çağırdığını rivayet etmektedir.[214]

Taberî ve İbnü'l-Esîr ise, olayın gelişimini bize şöyle aktarmaktadırlar. 200/815 yılında Ebu's-Seraya tarafından Mekke'ye vali olarak tayin edilen Hüseyin b. Hasan el-Aftas Kâbe'nin örtüsünü değiştirerek, yerine Ebu's-Seraya'nın Kûfe'den gönderdiği ipek örtüyü örter. Abbasoğullarına ait olan emanetleri bir bir ortaya çıkararak bunları alır. Hac yapmakta olan kişilerin mallarına el koyar, Kâbe'nin içindeki eşyaları alır ve bunları taraftarları arasında paylaştırır. Ebu's-Seraya'nın ölümü üzerine, paniğe kapılan Hüseyin b. Hasan, Muhammed b. Ca'fer'e gelerek ona halîfe olarak biat etmek ister. Muhammed b. Ca'fer, bu teklifi önce reddetmesine rağmen, ısrar karşısında kabul eder. Böylece kendisine biat edilerek o, "Müminlerin emiri" diye isimlendirilir.[215]

211 Isfahanî, *Makâtil*, 537.
212 Taberî, VIII, 537; İbnü'l-Esîr, VI, 311.
213 Isfahanî, *Makâtil*, 538-539.
214 Mes'udî, *Murûc*, IV, 26-27.
215 Taberî, VIII, 537; İbnü'l-Esîr, VI, 311-312.

Kanaatimizce, Muhammed b. İbrahim ve Ebu's-Seraya'nın ölümü üzerine, lidersiz kalan Talibîler, o dönemde insanlarla iyi ilişkiler içinde olan, faziletiyle şöhret bulmuş, sevilen bir insan durumundaki Muhammed b. Ca'fer'e biat ederek, onun önderliğinde hilâfet mücadelesini sürdürürler. Daha önce de temas ettiğimiz gibi Alioğulları, merkezi otorite boşluğunun sebep olduğu karışıklıktan istifade ederek harekete geçmişlerdi.

Muhammed b. Ca'fer'in halîfeliğini ilân etmesinde etkili olan Hüseyin b. Hasan ile Ca'fer'in oğlu Ali ve etrafındaki birtakım kimseler kötü davranışlarda bulunarak, halkın antipatisini kazanmışlardı. Meselâ, Hüseyin b. Hasan evli bir kadını alıkoymuştu. Ali b. Muhammed b. Ca'fer ise, Mekke kadısının oğlunu zor kullanarak evine kapatmıştı. Bunları duyan ve bu davranışlardan son derece rahatsız olan Mekke halkı, Muhammed b. Ca'fer'e gelerek "Ya bize bu genci verirsin, ya da seni halîfelikten azleder ve öldürürüz." diyerek onu tehdit ettiler. O, olayı bilmediğini söyleyip eman isteyerek genci, oğlunun yanından alarak ailesine teslim eder.[216]

Mekke'de karışıklıkların bu boyuta gelmesi üzerine, Yemen Valisi İshak b. Mûsâ, Muhammed b. Ca'fer ile savaşmak için Yemen'den gelerek Muşaş[217]'ta konakladı. Talibîler, durumu Muhammed b. Ca'fer'e haber vererek savaş hazırlığı yaptılar. İshak b. Mûsâ, önce onlarla savaşmasına rağmen daha sonra savaşmaktan vazgeçerek Irak'a yöneldi. Irak yolunda Herseme b. A'yan'ın Mekke'ye gönderdiği kuvvetle karşılaşınca, Talibîlerle savaşmak için beraber geri döndüler. Talibîlerin bu savaş sonucunda yenilgiye uğraması üzerine Muhammed b. Ca'fer eman diledi ve isteği yerine getirildi. Böylece Abbasîler, Cemaziyülâhır

216 Taberî, VIII, 537-538; İbnü'l-Esir, 312.
217 Yakut, V, 131.

200/Ocak 816 tarihinde Mekke'ye girdi. Talibîler ise, Mekke'den ayrıldı.

Muhammed b. Ca'fer, Cuheyne[218] taraflarına giderek yandaş topladı ve Medine valisi Harun b. el-Müseyyeb ile defalarca savaştı. Sonuçta yenildi ve gözünün birini de kaybetti. Bu arada taraftarlarının büyük bir çoğunluğu öldürüldü. Hac döneminden sonra eman talebi kabul edilince 20 Zilhicce 200/20 Temmuz 816'da Mekke'ye geldi ve halka hitaben şöyle bir konuşma yaptı:

> Bana Me'mûn'un öldüğü haberi getirildi. Ben, Me'mûn'a karşı biat borcu olan kimseyim. Ülkenin her tarafını saran bir karışıklık esnasında, halk gelip bana biat etti. Sonra Me'mûn'un hayatta olduğunu öğrendim. Şimdi bana biat edildiği için Allah'tan af diliyorum. Şu andan itibaren, şu yüzüğümü nasıl çıkarıyorsam, sizin bana yaptığınız biatten de kendimi öylece sıyırıp çıkarıyorum. Bundan sonra boynunuzda benim için biat borcu taşımayacaksınız.

Muhammed b. Ca'fer, böylece hilâfet iddiasından vazgeçerek, Irak'a Hasan b. Sehl'in yanına gitti. Hasan b. Sehl de onu Merv'e Me'mûn'un yanına gönderdi.[219] Bir müddet sonra Muhammed b. Ca'fer öldü. Me'mûn, cenazesine katıldı.[220]

Hiçbir dinî motif göremediğimiz Muhammed b. Ca'fer isyanı, Alioğullarının, Abbasî Devleti'ne karşı başlattığı iktidar mücadelesinin bir halkasını teşkil etmektedir. Alioğulları, hilâfette kendilerinin de hakkı olduğunu iddia ederek mücadele etmektedirler. Abbasî Devleti'nin kurulması için uğraş veren Alioğulları, devlet kurulduktan sonra iktidarın nimetlerinden faydalandırılmayıp tam tersi kovuşturmaya uğrayınca, Abbasoğullarını devirip hilâfeti ele geçirmeyi kendilerine siyasî bir ihtiras olarak edinmişler-

218 Yakut, II, 194-195.
219 Taberî, VIII, 538-540; İbnü'l-Esîr, VI, 312-313.
220 Isfahanî, *Makâtil*, 541.

dir. Şayet Muhammed b. Ca'fer'in isyanı esnasında, Şia'da imâmetin Alioğullarında devam edeceği inancı yerleşmiş olsaydı, o bu göreve aşırı ısrar karşısında gelmeyeceği gibi halkın onu ölümle tehdit etmesi de düşünülemezdi. Bunların yanı sıra Muhammed b. Ca'fer, halka hitaben yaptığı konuşmasında, Me'mûn'a biat borcu olduğunu dile getirmez ve mücadelesinden vazgeçmezdi.

2.3. Merkezi Otorite Boşluğunun Sebep Olduğu Diğer İsyanlar

2.3.1. Bâbek İsyanı

Bâbek, Hâlife Me'mûn ve Mu'tasım döneminde Azerbaycan[221]'da yaklaşık olarak çeyrek asır süren ve İslâm dünyası için ciddi bir tehlike arz eden dinî-siyasî bir içeriğe sahip Hurremî hareketinin lideridir.[222]

Bâbek'in menşeine dair kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur.[223] Başlangıçta efsanevî bir mahiyet arz eden Bâbek'in hayatı 201/816'dan sonra bütün ayrıntılarıyla bilinmektedir.

Tarihçiler, Bâbek'in 201/816'da Bezz[224]'de, Hurremîlerin reisi Cavidan'ın ruhunun kendisine intikal ettiğini iddia edip isyan ederek devlete karşı bir harekete giriştiğini naklederler.[225]

Bâbek'in, iki kardeş arasında çıkan ihtilâf neticesinde devletin zayıf düşmesini, Me'mûn'un hilâfet merkezi olarak Merv'i seçişi nedeniyle ortaya çıkan merkezî otorite boşluğunu, Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edilmesi ve halkın

221 Yakut, I, 128-129.
222 Osman Turan, "Bâbek", *İslam Ansiklopedisi*.
223 Bâbek'in menşei hakkında bkz. İbnü'l-Nedim, 480-482.
224 Yakut, I, 361.
225 Taberî, VIII, 556; İbnü'l-Esîr, VI, 328; İbn Tağriberdi, II, 168-169; İbnü'l-İmad, *Şezeratu'l-Zeheb fî Ahbarı men Zeheb*, 8 cilt, Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1350, II, 2; Ahmed Cevdet, IV, 183.

İran nüfuzuna tepki göstererek çıkardığı karışıklıkları fırsat bilerek isyan ettiği anlaşılmaktadır.

Bâbek, etrafında bulunan Müslüman halka saldırıyordu. Meselâ, bunun neticesinde Bezz'de oturan Müslüman halk, Merağa[226]'ya sığınarak oraya yerleşmek zorunda kaldı.[227]

İsyanın tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine Me'mûn, Yahya b. Muaz'ı Ermeniye[228] valiliğine tayin ederek Bâbek ile mücadeleyle görevlendirir.[229] Bâbek'le yaptığı savaşlarda bir sonuç elde edemeyen Yahya b. Muaz'ın[230] yerine Me'mûn 205/820 yılında İsa b. Muhammed'i Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine tayin ederek, Bâbek'le savaşmak üzere görevlendirir.[231] İsa b. Muhammed, Bâbek'le yaptığı mücadelede yenilgiye uğrar ve geri çekilmek zorunda kalır.

Kendisine gönderilen orduları yenilgiye uğratan Bâbek'e karşı bu sefer halîfe 209/824-825'te Zureyk b. Ali'yi gönderir. Zureyk b. Ali de ona karşı hiçbir başarı elde edemeyince Me'mûn, Zureyk b. Ali'yi azlederek yerine Muhammed b. Humeyd'i görevlendirir. Ancak Zureyk b. Ali azledilmesi üzerine isyan edince, Muhammed b. Humeyd bir süre onunla meşgul olmak zorunda kaldı. Muharebe neticesinde yenilgiye uğrayan Zureyk b. Ali'nin eman dileği kabul edilerek kendisi Me'mûn'a gönderildi.[232]

Muhammed b. Humeyd, Bâbek'le yaptığı mücadelede başlangıçta bazı başarılar elde ettiyse de 214/829'da öldürüldü. Muhammed b. Humeyd'in öldürülmesi üzerine Me'mûn, Abdullah b. Tahir'i Ermeniye ve Azerbaycan'a vali

226 Yakut, V, 93-94.
227 Belâzuri, 474.
228 Yakut, I, 159-161.
229 Ya'kubî, II, 462.
230 Taberî, VIII, 576; İbnü'l-Esîr, VI, 358.
231 Ya'kubî, II, 462; Taberî, VIII, 580; İbnü'l-Esîr, VI, 362.
232 Ya'kubî, II, 462-463.

tayin ederek Bâbek'le savaşmasını ister. Ancak Abdullah b. Tahir, Horasan Valisi Talha b. Tahir'in ölümü üzerine Horasan'a vali tayin edilir ve oraya gider.[233]

Abdullah b. Tahir'in Horasan'a gitmesinden sonra Azerbaycan valiliğine atanan[234] Ali b. Hişam da Bâbek'le mücadelede başarılı olamamıştır. Üstelik o, halka zulmederek mallarını elinden almış, bazı insanları da öldürmüştür. Durumdan haberdar olan Me'mûn, ona kızıp savaşmak için üzerine Uceyf b. Anbase'yi gönderdi. Aralarındaki mücadele sonunda Uceyf b. Anbase, Ali b. Hişam'ı yakalayarak Me'mûn'un yanına getirdi. Neticede Me'mûn 217/832 yılında Ali b. Hişam'ı öldürttü.[235]

Devlet için son derece tehlikeli hale gelen Bâbek isyanının, devlet kuvvetleri tarafından bastırılamamasının arkasındaki gerçek nedenin çeşitli isyanlar nedeniyle devletin zayıf düşmesi olduğu düşüncesindeyiz. Yoksa devletin veya halîfenin merkezî otoriteyi sarsan ve halkının öldürülmesine sebep olan bir isyan karşısında duyarsız kalması veya bu isyanı önemsememesi düşünülemez. Me'mûn'un Bâbek'e karşı verdiği mücadelenin, Bizans'a yaptığı seferlerin başlamasıyla ikinci plâna atıldığı da tahmin edilebilir.

Me'mûn'un 218/833'te Bizans seferi esnasında Tarsus'ta hastalanması üzerine, kardeşi Mu'tasım'a yaptığı vasiyette, onun Bâbek meselesiyle yakından ilgilenmesini istemesi de,[236] meselenin önemini belirtmesi bakımından dikkat çekicidir.

Sonuç olarak dinî, siyasî bir hareket olan Bâbek isyanının, Me'mûn döneminde zaman zaman devleti zor durumda bıraktığı, ünlü komutanların ölümüne sebep olduğu,

233 Ya'kubî, II, 463; Taberî, VIII, 622; İbnü'l-Esîr, VI, 412-414; ayrıca bkz. İbn Tayfur, 74.
234 Taberî, VIII, 622.
235 İbn Tayfur, 145; Ya'kubî, II, 467; Taberî, VIII, 627; İbnü'l-Esîr, VI, 421.
236 Taberî, VIII, 649; İbnü'l-Esîr, VI, 430.

ancak bu halîfe döneminde bastırılamadığı anlaşılmaktadır. Bu isyan, Mu'tasım döneminde 223/837-838 yılında Bâbek'in öldürülmesiyle son bulmuştur.[237]

2.3.2. Zuttların İsyanı

Belâzurî'nin naklettiğine göre; asıl vatanları Hindistan olan Zuttlar, İran ordusunda ücretli asker olarak çalışmışlar, İran'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra İslâm ordusuna girmişler ve daha sonra da Basra civarına yerleştirilmişlerdir. Belâzurî, bir başka rivayetinde ise, Hint Zuttlarından bir topluluğun, Haccac b. Yusuf (75-96/694-714)'un Irak valiliği zamanında kendisine gelerek yerleşmek için bir yer istediklerini, valinin de onları Vasıt ile Basra arasına yerleştirdiğini belirtir.[238]

Bu bölgede zamanla sayıları çoğalan Zuttlar, Me'mûn döneminde korsanlığa yönelerek halkın korkulu rüyası haline gelmişler, Basra'dan Bağdat'a giden gemileri ele geçirmeye başlamışlardı.[239]

Devlete karşı siyasî ve dinî anlamda bir isyan olarak nitelendirilemeyecek olan Zuttların asıl amaçları "çapulculuk yapmak" olarak değerlendirilmektedir.[240]

Zuttlar, Emîn ile Me'mûn arasında çıkan mücadele sonunda devletin zayıf düşmesini ve merkezî otorite boşluğunu fırsat bilerek bozgunculuk çıkarmaya başladılar.

Me'mûn, 205/820 yılında Zuttlarla mücadele etmek üzere İsa b. Yezid'i görevlendirdi.[241] Benzer şekilde yine Me'mûn'un 206/821-822'de Zuttlarla savaşmak üzere, Davud b. Masicur'u görevlendirdiği görülmektedir.[242]

237 Ya'kubî, II, 474.
238 Belâzurî, 543-544.
239 Belâzurî, 544.
240 Rıfaî, I, 277.
241 Taberî, VIII, 580; İbn Tağrîberdi, II, 179.
242 Taberî, VIII, 581.

Kaynaklarımız bu konunun gelişimi ve sonucu hakkında bilgi vermemektedir. Ancak, devlet kuvvetlerinin bunlar karşısında başarılı olamadıkları ve onları itaat altına alamadıklarını şu rivayet bildirmektedir.

Me'mûn tarafından itaate çağrılan Nasr b. Şebes, durumdan haberdar edilince şunu söyler:

> Vay başıma gelenlere, kanadının altındaki dört yüz kurbağaya –yani Zuttlar– güç yetiremeyen Me'mûn, kalkmış bir çağırışta etrafıma toplanan kahraman Arap süvarileri ile bana güç yetirmeye çalışıyor.[243]

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, Hint asıllı bir kavim olan Zuttlar, yerleştirildikleri Basra bölgesinde devletin zayıf anından istifade ederek, zaman zaman yağma hareketlerine girişmişlerdir. Me'mûn zamanında kontrol altına alınamayan bu isyanın, Mu'tasım döneminde bastırıldığını görmekteyiz. 220/835'te Zuttlar Bağdat'a getirilmişler ve böylece Basra bölgesinde meydana getirdikleri karışıklıklar son bulmuştur.

2.3.3. Mısır İsyanları

Mısır,[244] Emîn ile Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesinde birtakım karışıklıklara sahne olmuştu. Mısır'da Mudar ve Yemen kabileleri arasındaki eskiden beri süregelen çekişme; Mudarlıların Emin'i, Yemenlilerin Me'mûn'u desteklemeleri şeklinde kendini göstererek savaşa dönüşmüştü. Bu arada Endülüs Emevî Emiri I. Hakem b. Hişam (180-206/796-822)'ın Endülüs[245]'ten çıkardığı Kurtuba[246] halkından kalabalık bir aile topluluğunun[247] İskenderiye[248]'ye gelişi, Mısır'da yeni çal-

243 İbn Tayfur, 79; Taberî, VIII, 599.
244 Yakut, V, 137-142.
245 Yakut, I, 262-264.
246 Yakut, IV, 324-325.
247 İbnü'l-Esîr, VI, 298-300.
248 Yakut, I, 182-189.

kantılara sebep oldu.[249] Endülüs'ten gelen bu topluluk, Mısır'daki bu karışıklıkları da fırsat bilerek[250] müstakil hareket etmeye başlamış, İskenderiye'yi ellerine geçirmeyi başarmışlardı.[251]

Mısır Valisi Seriy b. Hakem'in 205/820 yılında ölümü üzerine yerine geçen oğlu Ubeydullah b. es-Seriy b. Hakem, bu karışıklıklardan istifade ederek hilâfet merkezi ile bağını keserek Me'mûn'a karşı isyan etti.[252]

207/822 yılında Halid b. Yezid, Me'mûn tarafından karışıklıkları önlemek üzere beraberinde bir orduyla Mısır'a gönderildi. Ancak Halid, Ubeydullah ile yaptığı savaşta tuzağa düşürülerek ülkeyi terke zorlanınca Mısır'ı terk etti.[253]

Me'mûn, Mısır'da uzun zamandan beri süren ve nerede ise Mısır'ı hilâfet merkezinden ayrılma noktasına getiren bu karışıklıkları önlemek amacıyla Abdullah b. Tahir'i görevlendirdi. Abdullah b. Tahir 210/825'te Nasr b. Şebes'le yaptığı savaşı bitirdikten sonra Mısır'a hareket etti.[254] Mısır'a yaklaştığı sırada kumandanlarından birisini karargâh olarak uygun bir yer temin etmesi amacıyla Mısır'a gönderdi. Bu arada Ubeydullah Mısır'da hendekler kazmıştı. Abdullah b. Tahir'in gönderdiği kumandanın kendisine yaklaşmakta olduğunu öğrenen Ubeydullah, taraftarlarıyla birlikte ona karşı çıkarak çatışmaya girdiler. Abdullah b. Tahir'in destek olarak yeniden asker göndermesi üzerine Ubeydullah bozguna uğrayarak şehre geri çekildi. Abdullah b. Tahir tarafından kuşatma altına alınan Ubeydullah eman dilemek zorunda kaldı.

249 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât* London: E. J. Brill, 1912, 158.
250 Abbadî, *Fi't-Tarihi'l-Abbasi ve'l-Fatımî*, Beyrut:1971, 106.
251 Ya'kubî, II, 461; Kindî, 163.
252 İbn Tağriberdi, II, 181.
253 Ya'kubî, II, 456-457; Kindî, 174-176; Makrizî, *el-Hutat*, Kahire: Matbaatü'n-Nil, 1324, I, 289.
254 İbn Tayfur, 81; Taberî, VIII, 610; İbnü'l-Esîr, VI, 396.

Abdullah b. Tahir, daha sonra İskenderiye'yi ele geçirmiş olan Endülüs halkını, Halîfe'ye itaat etmeye çağırdı. Aksi takdirde onlarla savaşacağını bildiren bir elçi gönderdi. Onlar, Abdullah b. Tahir'in bu isteğini kabul ederek İskenderiye'den ayrıldılar ve Ekritiş[255] Adasına giderek orada yerleştiler.[256]

Abdullah b. Tahir, Mısır'da sükûneti sağlamıştı.[257] Ancak, bir müddet sonra Mısır'daki isyanlar canlanarak Yemenliler ile Kayslılar arasında çekişme yeniden başlayacaktı.[258]

Me'mûn 213/828 yılında kardeşi Mu'tasım'ı Mısır'a vali tayin ederek bu ayaklanmaları bastırmakla görevlendirir. 214/829 yılında Mısır'a gelen Mu'tasım, ayaklanmayı bastırır.[259]

İki yıl sonra Mısır'da yeniden ayaklanmalar baş gösterir. Abdus el-Fihrî adlı şahıs, Mu'tasım'ın tayin ettiği amillerin üzerine saldırarak bir kısmını öldürür. Bu sırada Bizans'la savaşmakta olan Me'mûn, 15 Zilhicce 216/23 Ocak 832'de Şam'dan Mısır'a gelerek kendisine getirilen isyancıların başı Abdus el-Fihrî'nin boynunu vurdurur. Mısır'da sükûneti sağlayan Me'mûn yeniden Şam'a döner.[260]

Mısırlılar, merkezî otorite boşluğunu, hilâfet merkezinden uzak oluşlarını ve Endülüslü bir topluluğun Mısır'a gelerek karışıklık çıkarmalarını fırsat bilerek, Halîfe Me'mûn'a karşı isyan etmiş ve merkezle bağlarını koparma yoluna gitmişlerdir. Me'mûn'un gönderdiği komutanlar sayesinde Mısır'da zaman zaman istikrar sağlanmasına

255 Yakut, I, 236.
256 Taberî, VIII, 610-613; İbnü'l-Esîr, VI, 396-399.
257 Makrizî, *el-Hıtat*, I, 290.
258 Taberî, VIII, 620.
259 Ya'kubî, II, 464-465; Taberî, VIII, 620-622; İbn Tağriberdi, II, 208.
260 Taberî, VIII, 625-627; İbnü'l-Esîr, VI, 419-421.

rağmen, karışıklıklar Me'mûn'un bizzat Mısır'a gitmesiyle kesin olarak sona erdirilmiştir.

3. Dış İlişkiler

Me'mûn'un, kendi yönetiminin sınırları içindeki problemlere önem veren yaklaşımını dış devletlerle olan münasebetlerinde de görmekteyiz. Dış ilişkiler ile ilgili kaynaklarımızda rastladığımız bilgiler, Bizans ile olan ilişkiler etrafında yoğunlaştığından bu bölümde Bizans'la olan münasebetleri incelemeyi uygun bulduk.

3.1. Bizans ile Olan İlişkiler

İslâm'ın başlangıcından beri Müslümanlarla Bizanslılar arasında çıkan savaşlar, Me'mûn döneminde de devam etmiş, Me'mûn hilâfetinin son dönemini Bizans'la yaptığı savaşlarla geçirmiştir.

Olayların gelişimi hakkında bilgi veren kaynaklarımız, bunların nedenleri hakkında bizi aydınlatmamaktadır. Ancak, Halîfe'nin bu seferlere bizzat katılmasının nedenlerinden birinin, Azerbaycan'da gittikçe kuvvetlenen Bâbek'i teşvik ve tahrik eden Bizans'ı kesin bir yenilgiye uğratmak olduğunu görmemek mümkün değildir.[261]

Me'mûn, 24 Muharrem 215/23 Mart 830'da Bizans'a karşı savaşmak üzere harekete geçti. Tekrit,[262] Mavsıl,[263] Nusaybin,[264] Harran, Ruha, Menbıc,[265] Dabık,[266] Antakya,[267]

261 Hasan İbrahim Hasan, II, 247; Rıfaî, I, 290; Fikret Işıltan, "Me'mûn", *İslam Ansiklopedisi*.
262 Yakut, II, 38-39.
263 Yakut, V, 223-225.
264 Yakut, V, 288-289.
265 Yakut, V, 205-207.
266 Yakut, II, 416-417.
267 Yakut, I, 266-270.

Masîsa/Misis,[268] Tarsus[269]'dan geçerek Rum topraklarına girdi. Kurre Kalesi'ni fethederek yıkılmasını emreden[270] Me'mûn daha sonra Macide Kalesi'ni halkına eman vererek aldı. Bu arada komutanlarından Eşnas, Sündüs Kalesini,[271] Uceyf ve Ca'fer el-Hayyat da, Sinan Kalesini fethetmişlerdi.[272]

Me'mûn, kış mevsiminin gelmesi üzerine Bizans topraklarından ayrılarak Şam'a geldi. Me'mûn, Şam'da olduğu sırada Bizans Kralı'nın, Tarsus ve Masîsa halkından 1600 civarında kişiyi öldürdüğü haberini aldı. Bunun üzerine hemen harekete geçerek 19 Cemaziyülevvel 216/4 Temmuz 831'de Bizans topraklarına girdi.[273] Antiğu ve Hırekle[274] halkı Me'mûn'dan sulh isteyerek teslim oldu. Bu arada Me'mûn'un görevlendirdiği kardeşi Mu'tasım 30 kale ile Matmure[275]'yi fethederken Yahya b. Eksem de yağmalama hareketlerine girişerek birçok esir ele geçirdi.[276]

Bizans topraklarında üç aya yakın bir süre kalan Me'mûn 15 Şaban 216/27 Eylül 831'de Şam'a geldi. Mısır'daki isyanları bastırmak üzere 15 Zilhicce/23 Ocak'ta Mısır'a hareket eden Me'mûn, buradaki hakimiyeti sağladıktan sonra tekrar Şam'a döndü.

Bizans'a sefer hazırlığı yapan Me'mûn 217/832'de hedef olarak seçtiği Lü'lü'e Kalesi'ne yönelmiş, burada bir müddet kaldıktan sonra yerine Uceyf'i bırakarak ayrılmıştır. Lü'lü'e halkı, Uceyf'i aldatarak onu esir aldı. Uceyf, onların elinde 8 gün esir kaldıktan sonra, onu Lü'lü'e dışına

268 Yakut, V, 144-145.
269 Yakut, IV, 28-29.
270 İbn Tayfur, 142-143.
271 Taberî, VIII, 623; İbnü'l-Esîr, VI, 417.
272 Taberî, VIII, 623-624; İbnü'l-Esîr, VI, 417, İbn A'sam, IV, 464.
273 Taberî, VIII, 625.
274 Yakut, V, 398-399.
275 Yakut, V, 151.
276 Taberî, VIII, 625; İbnü'l-Esîr, VI, 419; ayrıca bkz. İbn A'sam, IV, 465.

çıkardılar. Bizans İmparatoru Teophilos (M 829-842) buraya gelerek, Uceyf'i kuşatma altına aldı. Me'mûn, Uceyf'e yardım maksadıyla Teophilos'un üzerine asker gönderdi. Ancak, Me'mûn'un askerleri gelmeden önce Teophilos buradan ayrıldı. Bu şartlarda Lü'lü'e halkı Uceyf'ten eman dilemeye geldi.[277]

Bizans İmparatoru Teophilos, bu mücadelelerden bıkmış ve Me'mûn'un bu başarılarından korkmuş olacak ki, barış isteğinde bulundu. İmparator, Halîfe'ye gönderdiği mektubunda şöyle diyordu:

> Şüphesiz anlaşmazlığa düşen iki kişinin haklarına rıza göstererek paylarına düşeni almaları şartıyla anlaşmaları, kendilerine zarar veren bir durumun devamından daha iyidir. Elde edeceğin bir başarı ve şansı başkalarına bırakmak, sana yakışmaz. Yapacağın işi iyi bilirsin. Sana daha önce, aramızdaki savaşı kaldırarak dostluk kurmak, ticarî ilişkileri geliştirmek, esirleri değiştirmek, çevre ve yolların güvenliğini sağlamak için antlaşmaya çağıran bir mektup yazmıştım. Eğer barışa razı olmazsan, sana içki arkadaşlığı yapacak ve gururunu okşayacak güzel sözler söyleyecek değilim (şayet bu teklifi kabul etmezsen). Barış yollarını kapatır, sana savaş açar, süvari ve piyadelerimle saldırırız. Savaş sorumluluğu sana ait olur. Çünkü ben görevimi yaptım, barış için gerekli girişimlerde bulundum, selamlar.

İmparatorun bu mektubuna cevaben Me'mûn, barış teklifini reddeden bir mektup yazar:

> Beni antlaşma ve barışa çağıran mektubunu aldım. Bu mektubunda savaşın kaldırılmasını, esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesini, ticarî ilişkilerin geliştirilmesini teklif ediyor; yer yer yumuşak ifadeler, yer yer de tehdit edici sözler kullanıyorsun. Şayet dostluk görüşmeleri ve fikir alışverişinden yarar ummamış, sonucunun hayırlı olacağını düşünmemiş olsaydım, mektubuna cevap olarak cengâver ruhlu, yiğit askerleri taşıyan atlar gönderirdim. Bu askerler, kanınızı akıtmakla Allah'a yaklaşırlardı. Onlar, Allah'ın rızasını kazanmak için

277 Taberî, VIII, 628; İbnü'l-Esîr, VI, 421; ayrıca bkz. Ya'kubî, II, 467.

sizden görecekleri sıkıntı ve şiddete aldırmazlar. Sonra da onların yardımına yeni birlikler ve malzemeler gönderirdim. Sizin askeriniz, bizimkiler yüzünden duyduğu korku nedeniyle barışı ne kadar istiyorsa, bizim askerimiz şahadet şerbetini içmeye o kadar isteklidir. Askerimiz için iki mutlu son vardır. Birisi şanlı zafer, diğeri yüce şehitlik. Ne var ki ben, önce seni ve halkını güzel öğütle Allah'ın birliğine imana ve yüce dinini kabule çağırmak istedim. Allah'ın emri üzerine yaptığım bu daveti reddedersen, zımmi statüsüne girip, devletimizin tebaası olarak vergi vermeyi kabul et. Bunu da reddedersen, fazla söze ve anlatıma ihtiyaç kalmaz. Çünkü, bizi karşında görürsün. Selam hak yola girenler üzerine olsun.[278]

Bizans İmparatoru'nun barış teklifini reddeden Me'mûn, mektubundan da anlaşılacağı gibi onu İslâm'ı seçme, cizye veya savaştan birini tercih etmeye çağırarak bir anlamda ona meydan okudu.

Me'mûn'un Bizans'a yeniden sefer yapmasına 18 Recep 218/9 Ağustos 833'te Tarsus yakınlarındaki Bedendun[279]'daki ölümü[280] engel oldu.

Me'mûn'un hilâfetinin son yılları, Bizans topraklarında birçok kale ve yer fethetmesiyle sonuçlanan Bizans savaşları ile geçmiştir. Onun bu başarıları, Bizans İmparatoru'nun barış istemesine neden olmuşsa da, ölümü, bu zaferlerin devamına engel teşkil etmiştir.

278 Taberî, VIII, 629-630.
279 Yakut, I, 361-362.
280 İbn Kuteybe, *el-Maarif*, 171; Ya'kubî, II, 469; İbn A'sam, IV, 467; Mes'udî, *Murûc*, IV, 45; İbn Tağriberdi, II, 292.

İKİNCİ BÖLÜM
ME'MÛN DÖNEMİNDEKİ İLMÎ VE FİKRÎ FAALİYETLER

1. Me'mûn'un Şahsiyeti

Me'mûn, tarihçilerin âlim, filozof, zeki, ilme değer veren bir şahıs olarak nitelendirdikleri bir halîfedir.[1] Güçlü bir şahsiyete sahip olduğu anlaşılan Me'mûn'un en önemli özelliklerinden birisi de affetmeyi çok sevmesidir. Onun bu özelliği ile ilgili olarak kaynaklarımızda birçok rivayet mevcuttur. Meselâ o, babası Hârun er-Reşîd'in kendisine vasiyet ettiği malları Emîn'e götürerek kendisini çok zor durumda bırakan Fazl b. Rebi'yi affetmiştir.[2] Yine Me'mûn, kendisi Merv'de iken, Bağdat'ta halîfeliğini ilân eden İbrahim b. Mehdî'yi, kardeşi Mu'tasım ve oğlu Abbas'ın öldürülmesi gerektiği konusundaki ısrarlarına rağmen affetmiştir.[3]

Me'mûn'un affetmeyi ne kadar sevdiğini, kendisinden nakledilen şu veciz söz çok güzel dile getirmektedir. "İnsanlar benim ne kadar affedici olduğumu bilselerdi, bana suç işleyerek yaklaşırlardı."[4]

Me'mûn'un diğer bir özelliği de son derece cömert olmasıdır. Kurre Kalesi'ni fethettiğinde, satın aldığı Rum esirleri serbest bıraktığı gibi, onlara para da vermesi,[5] onun insana bakışının ve cömertliğinin güzel bir ifadesidir.

1 Dineverî, 378; İbnü't-Tiktaka, 197; Zehebî, X, 273; İbn Tağriberdi, II, 225.
2 İbn Tayfur, 79.
3 İbn Kuteybe, *Uyun*, I, 100.
4 Zehebî, X, 279; Suyutî, 299.
5 İbn Tayfur, 143.

Yine Me'mûn, Şam'da bulunduğu bir sırada maddi açıdan sıkıntıya düşünce durumu kardeşi Mu'tasım'a bildirmişti. Bunun üzerine Mu'tasım'ın kendisine gönderdiği 30 milyon dirhem paranın 24 milyonunu, "Arkadaşlarımız eli boş ve umutsuz bir vaziyette geri dönerlerken bizim bu dirhemleri alıp gitmemiz, cimrilik ve alçaklık olur." diyerek orada dağıtıverir.[6]

Me'mûn'un insan psikolojisini iyi bildiği anlaşılmaktadır. O, Bağdat'a gitmek üzere hareket ettiği sırada, veziri Ahmed b. Ebî Halid (ö. 211/826-827) kendisine "Ey müminlerin emiri, Bağdat halkına hücumumuzu düşündüm. Halkın gönlüne bu kadar fitne ve karışıklığın hakim olduğu bir sırada, yanımızda sadece elli bin dirhem var. Herhangi birisi baş kaldırır veya karışıklık çıkarırsa, durumun ne olur?" Me'mûn, Ahmed'in bu sözlerine şöyle karşılık verdi: "Ey Ahmed, doğru söylüyorsun. Fakat, ben sana bu şehirde yaşayan halkın üç tabakaya ayrıldığını söyleyeceğim. Bunlar zalim, mazlum ve ne zalim ne de mazlum olan kimselerdir. Zalim olan bizden af, mazlum ise insaf beklemektedir. Zalim ve mazlum olmayan kimsenin ise, evi kendisine geniş gelecektir." Bağdat'taki durum aynen Me'mûn'un öngördüğü gibi oldu.[7]

Me'mûn'a göre insanlar üç kısımdır. Bir kısmı gıda gibidir, her şartta gereklidirler. Bir kısmı da ilaç gibidir, onlara yalnızca hastalık halinde ihtiyaç duyulur. Diğer bir kısmı da dert gibidirler, her durumda onlardan nefret edilir.[8]

Me'mûn, değişik özellikleri şahsında toplayan bir halîfe idi. Küçüklüğünden itibaren kendisini ilmî konularda çok iyi yetiştirmiş, bunun sonucu olarak da birçok ilim dalında söz sahibi olmuştu. İbnü't-Tiktaka, Me'mûn'un bu özelliklerinden bir kısmını şöyle sıralar:

6 İbn Tayfur, 147-148; İbnü'l-Esîr, VI, 433-434.
7 İbn Tayfur, 11.
8 Zehebî, X, 281-282.

> Me'mûn, halîfelerin büyüklerinden ve devlet adamlarının akıllılarındandı. Memleketinde onun birçok yenilikleri vardı. Bu açıdan o, halîfeler içinde hikmet ve felsefe ilimleri ile meşgul olan, kitaplarını temin eden ve Arapçaya tercüme edilmesini emrederek onları tanıtanların ilkidir. O Öklides'i inceledi, hikmet ve felsefe ilimleriyle ilgilendi, tıpta söz sahibi oldu, hikmet ehlini kendisine yaklaştırdı.[9]

Me'mûn'un çok iyi bildiği ilim dallarından biri de fıkıhtır. Meselâ o, Bağdat kadısı Bişr b. Velid'in, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e küfretmesi nedeniyle bir adam hakkında verdiği hükmü, birçok konuda hatalı bularak, fakihler huzurunda tartışmış ve verilen kararı bozmuştu. Me'mûn, kendilerine küfredilen kişilerin mahkemede bulunmadığı, suçluya veya yakınlarına fidye ödeme imkânının tanınmadığı, ayrıca Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in annelerinin Müslüman olmayışı nedeniyle; Müslüman kadına yapılan hakaret cezasının onlara hakarette uygulanamayacağını söyler. Bu nedenlerin yanında, şahitlerin olmayışından ve Ramazan ayında had cezasının uygulanmaması gerektiğinden dolayı bu cezanın verilemeyeceğini ifade eder. Ayrıca 'kadı'nın haddi uygulayıştaki aşırılıklar ve had cezasından sonra da hapis cezası vermesi gibi nedenlerden dolayı yargı hatası işlediği kanaatine varır. Me'mûn, kadıyı suçlu bularak had cezası uygulanan şahsın ondan hakkını almasını ister. Orada bulunan fakîhlerden biri Me'mûn'un bilgisine, doğruyu söyleyişine ve uygulamasına hayran kalarak bunu dile getirir. Me'mûn, kadıyı görevinden azlederek ölünceye kadar gözlem altında bulundurur.[10]

Me'mûn'un bu olaydaki tutumu, onun sahip olduğu adalet duygusunun ve bilgiye önem verişinin bir göstergesidir. O, yanlış karar ve uygulamasından dolayı kendi tayin ettiği kadısını bile görevinden azledebilmiştir.

9 İbnü't-Tiktaka, 197-198.
10 Ya'kubî, II, 468-469.

Me'mûn'un "Feraiz"i de iyi bildiğini aşağıda anlatacağımız olay bize göstermektedir: Âlimlerle toplantı halinde olan Me'mûn'un huzuruna bir kadın girerek ona şöyle dedi: "Ey müminlerin emiri, kardeşim öldü ve geriye 600 dinar bıraktı. Bundan bana bir dinar verdiler." Bunun üzerine Me'mûn, bazı hesaplamalar yaptıktan sonra kadına şöyle dedi: "Senin payın bu kadardır." Alimler "Ey müminlerin emiri, bunu nasıl bildin?" diye sorunca, şöyle cevap verdi: "Bu adam geriye iki kız bırakmış." Kadın, "evet" dedi. Me'mûn, "Mirasın üçte ikisi olan 400 dinar onlara aittir, bu adamın bir de annesi vardır, altıda biri olan 100 dinar da ona düşer, bir de karısına bırakmıştır, sekizde biri olan 75 dinar da onundur; Allah aşkına söyle, senin on iki erkek kardeşin var mı?" Kadın, "evet" dedi. Me'mûn, ikişer dinar onlara, bir dinar da sana düşer dedi.[11]

Me'mûn, aynı zamanda kendi döneminin tıp bilgisine de sahipti. Ca'fer b. Muhammed el-Enmatî, bir gün Me'mûn'la beraber öğle yemeği yediğini ve sofraya birçok çeşit yemek geldiğini, Me'mûn'un sofraya konan bu yemeklerin hangi hastalığa iyi geldiğini ve hangi hastalık için zararlı olduğunu söylediğini nakleder. Enmatî, Yahya b. Eksem'in Me'mûn'un bu özellikleri hakkındaki "Ey müminlerin emiri, tıp ilminde Calinos, astronomi ilminde Hermes, fıkıhta Hz. Ali gibisin..." sözlerini de aktarmaktadır. Ayrıca Me'mûn'un bu sözlere çok sevinerek, "İnsanı diğer insanlardan farklı kılan eylemi, aklı ve temyiz gücüdür, böyle olmasaydı, bir et diğer etten, bir kan da diğer kandan daha iyi olmazdı." dediğini rivayet etmektedir.[12]

Aşağıda nakledeceğimiz husus halkının görüşlerine değer veren ve eleştiriye açık bir kişiliği olan Halîfe

11 Suyutî, 292-293; ayrıca bkz. Zehebî, X, 277.
12 İbn Tayfur, 36; ayrıca bkz. Suyutî, 293.

Me'mûn'un, kamuoyunun tepkisine karşı ne kadar duyarlı olduğunu gösterir. Me'mûn'un alimlerle toplantı halinde olduğu bir saatte bir sufî, halîfeye soru sormak üzere geldiğini söyleyerek içeri girmek ister. Onun bu isteği kabul edildikten sonra Me'mûn'un huzuruna giren bu şahıs ona, "Bana içinde bulunduğun şu meclisinden haber ver. Burada ümmetin, senin hakkında vardığı icma kararıyla mı, yoksa zorbalık ve kuvvet üstünlüğü ile galip gelerek zorla mı oturdun?" diye sorar. Me'mûn, kendinden önceki halîfelerin nasıl göreve geldiklerini ana hatlarıyla anlatarak, bu halîfelerin bazılarından halkın memnun olduğunu, bazılarından ise memnun olmadığını söyler. Daha sonra kendisinin hilâfet makamına gelmeden önce devletin içinde bulunduğu karışık durumu anlatarak, halkın can ve mal emniyetinin kalmadığını söyleyerek şöyle devam eder: "Ben bu emirliği, insanların söz birliği ile bir adamı başlarına getirip, ondan razı olacakları zamana kadar yürütmek üzere üstlendim. Böyle bir adam çıkarsa bu görevi ona teslim ederim. Ne zaman böyle bir adam çıkar da halk bu adamın üzerinde ittifak eder, ondan razı olarak onu başlarına getirirlerse, bu görevden o adam için ayrılarak diğer Müslümanlardan herhangi birisi gibi olurum. Ey adam, sen bunları Müslüman halka iletmekle görevli bir elçimsin." der. Adam bu sözlerden sonra kalkar gider.[13]

Yöneticinin mutlak idaresinin geçerli olduğu bu dönemde halîfenin halkın kararına saygı duyması, kendisinden daha iyi birinin halîfelik görevine talip olması ve halkın bu kişi üzerinde oybirliği ile karara varması halinde, görevinden ayrılıp halktan biriymiş gibi olacağını söylemesi dikkat çekicidir. Bu yaklaşım, onun halkının onayına değer vermesinin bir tezahürü olarak görülebilir.

13 Mes'udî, *Murûc*, IV, 20-21; ayrıca bkz. Zehebî, X, 278; Suyutî, 303.

Halkının kültür seviyesiyle yakından ilgilenen ve cehalete karşı mücadele veren Me'mûn, bir defasında kendisine ümmî olduğu haberi verilen bir adamı, ümmî olduğu, konuşmasının düzgün olmadığı ve şiir yazamadığı için ayıplar. Adam cevap olarak, Hz. Peygamber'in de ümmî olduğunu ve şiir yazamadığını söyleyince, Me'mûn ona, daha önce üç kusurunun olduğunu, bu sözü ile kusurunu dörde çıkardığını belirtir. Dolayısıyla bu özelliklerin Peygamber için bir fazilet olduğunu, diğer şahıslar içinse eksiklik sayılacağını belirterek onu azarlar.[14]

Me'mûn, dinî hayatla da oldukça yakından ilgili bir halîfedir. Me'mûn'un halkının dinî problemleriyle ilgilendiği, kendisini bu açıdan sorumlu hissedip meselelere bizzat el attığı anlaşılmaktadır. Meselâ o, Hristiyan iken Müslüman olan, ancak daha sonra tekrar Hristiyanlığa dönen birini sorguya çekerek İslâm'dan dönmesinin sebebini sorar. Mürted cevaben, İslâm dininde görmüş olduğu birçok ihtilâfın kendisini korkuttuğunu, bu nedenle irtidat ettiğini söyler. Me'mûn, İslâm dininde iki çeşit ihtilâf olduğunu ifade eder. Ona göre bu ihtilâflardan biri ibadetlerle ilgili olanıdır. Meselâ ezandaki, cenaze tekbirindeki ve bayram namazlarındaki kıraatların birbirinden farklı olması gibi. Bunların içtihada dayalı farklılıklar olduğunu, ancak esasta bunların ihtilâf olmadığını ve bu durumun insanları serbest bırakma amacıyla sünnetin tanıdığı bir kolaylık olduğunu belirtir. Diğer ihtilâfın ise, Allah'ın kitabı ve Peygamber'in hadislerinin kaynağı konusunda ittifak olmakla beraber, te'villerindeki farklılıkların olduğunu söyler ve mürtede "Şayet seni korkutan ihtilâf bu ise, aynı durum Tevrat ve İncil için de söz konusudur. Yahudilik ve Hristiyanlığın kaynağında ittifak olduğu halde, onların te'vili konusunda farklılıklar vardır." der ve konuşması-

14 İbn Abdirabbih, II, 379; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şa*, 15 cilt, Kahire: Vezaretü's-Sakafe ve'l-İrşad, 1963, I, 43.

na devamla, "Şayet Allah dileseydi, kitabını tefsir edilmiş olarak indirirdi ve peygamberlerinin sözlerini te'villerinde ihtilâfsız kılardı. Bu durumda biz, din ve dünya işleriyle ilgili çok uzun malumatla karşı karşıya kalırdık, deneme ve imtihana tabi tutulmazdık, fazilet yarışı yok olur, alim ile cahil arasında fark kalmazdı." demek suretiyle dünyaya geliş amacının bu olmadığını vurgular. Bunun üzerine mürted, kelime-i şahadet getirir.[15] Me'mûn ile mürted arasında geçen bu tartışmadan çıkaracağımız birçok sonuç vardır. Her şeyden önce Me'mûn, bir halîfe olarak irtidat eden bir şahısla bizzat ilgilenecek kadar insana değer vermektedir. Ayrıca o, mürtedi hemen öldürmeyi değil onun fikirlerini tartışma yoluyla değiştirmeyi düşünmüştür ve ona "Bana seni yaşatmak, öldürmemden daha sevimli gelir." diyerek insana verdiği önemi ifade etmiştir. Me'mûn'un dinî konularda son derece bilgili olduğu ve meselelere çok sağlıklı baktığı, bu tartışmadan çıkaracağımız diğer bir sonuçtur.

Me'mûn'un peygamberlik iddiasında bulunan ve hepsinin de ruhsal bozukluğu olduğu anlaşılan birçok şahsı huzuruna getirerek onlarla karşılıklı tartışması da, dinî hayatla yakından ilgilenişinin bir göstergesidir.[16]

Me'mûn'un şahsiyetinin en belirgin özelliklerinden biri olan ilme değer verişi, onu hilâfeti döneminde çeşitli bilimsel faaliyetlerin içine sokmuştur. Bu bilimsel faaliyetlerin neler olduğunu anlatmadan önce, bu döneme damgasını vurarak İslâm düşüncesinin gelişmesine katkıda bulunmuş bazı bilim adamlarının hayatları hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır düşüncesindeyiz.

15 İbn Tayfur, 37-38; İbn Abdirabbih, II, 384-385; Radî, 60.

16 Me'mûn ile peygamberlik iddia eden bu şahıslar arasında geçen tartışmalar için bkz. İbn Tayfur, 39; İbn Abdirabbih, VI, 143-144, 146, 147, 148; Mes'udî, *Murûc*, IV, 25-26; Suyutî, 302-303.

2. Me'mûn Döneminde Yetişen Belli Başlı İlim ve Fikir Adamları

Şüphesiz burada ele alacağımız ilim adamlarından her biri hakkında derinlemesine araştırma yapmak ve onları bütün yönleriyle sergilemek mutlaka yapılması gereken bir iş gibi görünüyorsa da, bizi daha çok Me'mûn dönemindeki fikrî, ilmî faaliyetleri ilgilendirdiğinden, hayatlarını, eserlerini ve düşünce yapılarını bir bütün halinde inceleyip, değerlendirme yoluna gitmedik. Buna karşılık, onların Me'mûn dönemi, ilmî ve fikrî faaliyetlerindeki paylarını ortaya koymaya çalıştık.

2.1. Sümame b. Eşras

Mu'tezile'nin güçlü isimlerinden biri olan Sümame b. Eşras'ın künyesi Ebû Maan en-Numeyrî'dir. İbnü'l-Murtaza onu, Mu'tezile'nin yedinci tabakasının ilk sırasında zikreder ve onun ilim ve edebiyatta zamanında benzeri bulunmadığını ileri sürer.[17]

Doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi verilmeyen Sümame b. Eşras'ın Bişr b. el-Mu'temir ile birlikte Hârun er-Reşîd döneminde Bermekîlerin "aşk" üzerine düzenledikleri açık oturuma katıldığı bilinmektedir.[18]

Sümame b. Eşras, Me'mûn'un en güvendiği ve en çok itibar ettiği şahıslardan birisiydi. Öyle ki Me'mûn, veziri Fazl b. Sehl'in ölümünden sonra onu vezir tayin etmek istemesine rağmen o, halîfenin bu isteğini geri çevirerek Ahmed b. Ebî Halid'i tavsiye etmişti.[19] Ahmed b. Ebî Halid ölünce, Me'mûn yine ona vezirlik teklif etmiş, ancak Sümame b. Eşras bir bahane bularak yerine Yahya b. Eksem'i önermişti.

17 İbnü'l-Murtaza, *Tabakatü'l-Mu'tezile,* Thk. Susanna Diwaldwilzer, Beyrut: Matbaatü'l-Katolikiyye, 1961, 62.
18 Mes'udî, *Murûc,* III, 379-381.
19 İbn Tayfur, 118.

Sümame b. Eşras, Me'mûn'un Mu'tezilî olmasında etkili olan şahıslardan birisidir.[20]

Kendi döneminde münazaradaki üstünlüğü herkes tarafından kabul edilen Sümame b. Eşras'ı şair Ebu'l-Atahiye (ö. 211/826) yenmek isteğine kapıldı. Bir gün Me'mûn'a, "Ben Sümame'yi yeneceğim." deyince Me'mûn ona, "Sen şiirinle meşgul ol, sen bu işin adamı değilsin." diye cevap vermesine rağmen o dinlemedi. Bir gün Sümame'nin de bulunduğu bir toplantı esnasında elini hareket ettirerek Sümame'ye "Bunu kim hareket ettirdi?" diye sordu. Sümame b. Eşras, anası zâniye olan dedi. Ebu'l-Atahiye neye uğradığını şaşırarak, Me'mûn'a "Ya Müminlerin emiri, bana küfretti." diyerek şikâyette bulundu. Sümame b. Eşras, "Ya Müminlerin emiri, o şimdi mezhebini terk etti." deyince, Ebu'l-Atahiye farkında olmadan münazarada yenilmiş olduğunu anladı. Sümame'ye, "Senin bu terbiyesiz delilden başka kurtuluşun yok muydu?" diye çıkışınca Sümame, "Sözün hayırlısı, hem delil olan hem de düşmandan intikam almayı bir anda mümkün kılandır." dedi.[21]

Bağdadî onu sarhoşlukla, büyük günah işlemekle ve dinî görevlerini ciddiye almamakla suçlar.[22]

Hiçbir eseri günümüze ulaşmayan Sümame b. Eşras'ın fikirlerini başka eserlerden öğreniyoruz.

Sümame'ye atfedilen ve üzerinde ihtilâf olmayan görüşler şunlardır:

Mütevellid fiillerin faili yoktur; bunları bir faile izafe etmek mümkün değildir. Aksi halde bir ölüye dahi izafe etmek gerekir. Bunlar, Allah'a da atfedilemez. Çünkü, o

20 Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul: Kalem Yayınevi, 1979, 151; A. S. Tritton, *İslâm Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983, 100.

21 Hatıb Bağdadî, VII, 146-147; İbnü'l-Murtaza, 63-64.

22 Bağdadî, 152-153.

takdirde kötü olan fiilleri Allah'a izafe gerekir ki, bu da muhaldir. Her mütevellit fiili gibi düşünme ile meydana gelen bilginin de faili yoktur.[23]

İstitaa, organların sağ ve salim olmasından ibaret olup fiilden öncedir.[24]

İnsanın iradeden başka fiili yoktur. Bunun dışındakiler muhdisi olmaksızın hâdistirler.[25]

Bağdadî ve Şehristanî'nin rivayetine göre Sümame b. Eşras, "Bu dünyada Allah'ın varlığını zarurî bir mantıkla kabul etmeyen kimse, O'nun emirlerini yerine getirmek ve O'na inanmakla sorumlu değildir. Bu durumda o, sorumluluğu olmayan diğer canlılar gibi sayılır. Ahiret bir ceza ve sevap görme yeri olduğundan, orada Allah'ın varlığını zarurî olarak bilmediğinden dolayı sorumlu olmayan çocuklar gibi kâfirler, müşrikler, Mecusîler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve zındıklar toprak olacaklardır."[26] görüşündedir. Bu görüşün Sümame'ye ait olduğu konusunda ihtilâf vardır. Nitekim Hayyat,[27] Sümame'ye atfedilen bu fikrin uydurulmuş bir yalan olduğunu zikrediyor. Ona göre Sümame, Yahudilerin, Hıristiyanların ve bütün kâfirlerin *"Şüphesiz içinde temelli kalacakları cehennem ateşinde"*[28] olacağı görüşündedir. Dolayısıyla Hayyat'a göre Sümame, ne bu sözü söylemiştir ne de onun mezhebinde böyle bir şey vardır.[29]

23 Bağdadî, 152; Şehristanî, I, 106.
24 Şehristanî, I, 106.
25 Şehristanî, I, 106.
26 Bağdadî, 151-152; Şehristanî, I, 105.
27 Hayyat, *Kitâbu'l-İntisar ve'r-Red alâ İbni'r-Ravendî el-Mülhid* isimli eserin yazarıdır. Nyberg tarafından ilk defa 1925'te neşredilen *Kitâbu'l-İntisar*'a kadar Mu'tezile Mezhebi hakkında verilen bilgiler, genelde karşıt fikirli insanların yazdığı eserlere dayanıyordu. *Kitâbu'l-İntisar*, yazarının hem Mu'tezilî oluşu, hem de kelâmda geniş bir bilgi sahibi olması yönünden büyük bir önem taşımaktadır.
28 Beyyine, 98/6.
29 Hayyat, *Kitâbu'l-İntisar ve'r-Redd alâ İbni'r-Ravendî el-Mülhid*, Beyrut: Matbaatü'l-Katolikiyye, 1957, 66.

Sonuç olarak, Sümame b. Eşras'ın Mu'tezile'nin güçlü âlimlerinden olup, kelâm ve mezheplerle ilgili konularda çeşitli fikirler ortaya koyduğu ve İslâm düşüncesinin gelişmesinde önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Me'mûn'un güvenini kazanan Sümame, onun Mu'tezilî fikirleri benimsemesinde de etken olmuştur.[30]

2.2. Bişr el-Merisî

Bişr el-Merisî, Mürcie'nin ünlü kelâmcılarındandır. Kûfe'de bir Yahudi ayakkabı boyacısının oğlu olarak dünyaya gelmiştir.

Kadı Ebû Yusuf (ö. 182/798)'tan fıkıh dersleri almış, Süfyan b. Uyeyne (ö. 197/813) ve Hammad b. Seleme'den hadîs dinlemiştir. Daha sonra kelâmla ilgilenmeye başlayan Bişr el-Merisî, "Kur'an'ın yaratılmış olduğu" fikrini savunmaya başladı.[31] Bişr el-Merisî, 'Kur'an'ın Allah'ın yaratılmış kelâmı olduğu inancı'nı genelleştirme konusunda önemli bir yere sahiptir.[32]

Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini savunduğu için o, halîfe Hârun er-Reşîd döneminde takibata uğramış, Halîfe tarafından ölümle tehdit edilmişti. Bu nedenle Bişr, bu dönemde bir müddet saklanmak zorunda kalmıştı.[33]

Bişr el-Merisî, Me'mûn döneminin itibarlı kişilerindendir. Me'mûn'un Bağdat'a gelişinden hemen sonra teşkil ettiği ilmî danışman meclisinde Bişr el-Merisî de vardı.[34] O, Me'mûn'un huzurunda çeşitli fikrî tartışmalara girmiştir.[35]

30 Sümame b. Eşras hakkında daha geniş bilgi için bkz. Avni İlhan, "Sümame b. Eşras", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V (1989), 45-59.
31 İbn Hallikan, I, 277.
32 Watt, 246.
33 Hatıb Bağdadî, VIII, 64.
34 İbn Tayfur, 36.
35 Meselâ bkz. İbn Tayfur, 47.

Ayrıca o, Halîfe'nin önünde bir İmamî ile Zeydî arasında geçen tartışma rivayetinin de kaynağıdır.[36]

Bişr el-Merisî, imanı hem dil ile ikrar hem de kalp ile tasdik olarak tarif etmiştir.[37] Ona göre Allah, Ehl-i Kıble'den günah işleyenleri ebedî olarak cehennemde tutmayacaktır. Bu konuda o, *"Kim zerre kadar iyilik etmişse, onu görür."*[38] ayetini delil göstermiştir.[39]

Yine o "bir kimsenin güneşe veya aya secde etmesinin küfür değil, sadece bir küfür alâmeti olduğunu"[40] iddia etmiştir.

Netice itibarıyla, Bişr el-Merisî'nin Kur'an'ın yaratılmışlığı, imanın tarifi ve büyük günah işleyenin durumu gibi konularda fikir beyan ederek kelâmın gelişmesine önemli katkıda bulunduğu görülmektedir. Me'mûn döneminin önemli fikir adamlarından olan Bişr el-Merisî, sarayda itibar görmüş ve fikirlerinden faydalanılmıştır.

2.3. Bişr b. el-Mu'temir

Mu'tezile âlimlerinden olan Bişr b. el-Mu'temir, muhtemelen Kûfe'de doğmuş olup, sonradan Bağdat'a göçmüştür.

Bağdat Mu'tezilî ekolünün reisi olan Bişr b. el-Mu'temir, Hârun er-Reşîd zamanında Rafizî sempatizanı görüşlerinden dolayı hapsedildi.[41]

Hz. Ali'yi efdal kabul ederek, mefdul olmasına rağmen diğer ilk üç halîfenin de imâmetini caiz görmesi[42]

36 İbn Tayfur, 22; Taberî, VIII, 577.
37 Eş'arî, *Makâlatu'l-İslâmiyyin ve'h-tilâfu'l-Mûsâllin*, Nşr. Helmut Ritter, Wiesbaden: Bibliotheca Islamica, 1980, 140; Bağdatî, 181.
38 Zilzal, 99/7.
39 Eş'arî, 149.
40 Eş'arî, 141; İbn Hallikan, I, 277.
41 İbnü'l Murtaza, 52.
42 Naşî el-Ekber, *Mesâilu'l-İmamıe, Kitâbu'l-Evsat fi'l-Makalât*, Thk. Josef Von Ess, Beyrut: Orient-Institut der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 1971, 56.

onun önemli düşüncelerinden biridir. O bu düşüncesiyle Me'mûn'u da etkilemiş görünmektedir.

Sourdel, Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edilmesi konusunda Bişr b. el-Mu'temir'in Me'mûn'u etkilediğini ve onun Merv'de Ali er-Rıza'yı hilâfetin varisi olarak ilân eden belgeyi imzalayanlar arasında olduğunu söyler.[43]

Bişr b. el-Mu'temir'e göre Allah'ın iradesi O'nun fiillerinden bir fiil olup zâtî ve fiilî olmak üzere iki türlüdür. Zâtî iradeye göre Allah daima insanın günahlarını değil, taatini irade eder. Fiilî iradede, irade fiili Allah'ta ise bu yaratmadır. Kullarla ilgili ise, bu onlar için ahlâkî bir emirdir.[44]

Yine ona göre bir insan tövbe eder ve tekrar günah işlerse, ilk günahından dolayı tekrar cezalandırılacaktır.[45]

Bişr b. el-Mu'temir, hareketleri ve ahlâkî değerleri incelerken, yalnız bir sebep ve sonucu dikkate almayı değil, hareketi birinden diğerine intikal ettiren ve böylece her arada kalan sonucun daha sonraki bir neticenin sebebi haline geldiği bir serinin dikkate alınması gerektiği görüşündedir ve buna "tevellüd" adını vermektedir.[46]

Ona göre istitâ'at, hem fiilden önce hem de onunla birliktedir.[47] Allah'ın insanların fiillerinde isimlendirmek ve hükmetmek şeklinde bir rolü vardır. Yani Allah, her fiilin doğru ya da yanlış olduğuna hükmeder.[48]

43 Sourdel, "La Politique", 33.
44 Sehristanî, I, 95; Tritton, 98.
45 Bağdadî, 140; İsferayinî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizu'l-Fırka'n-Nâciyeti ani'l Hâlikîn*, Kahire: Matbaatü'l-Envar, 1940, 46.
46 Bağdadî, 139; İsferayinî, 45; Şehristanî, I, 93; De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971, 85; Tritton, 99.
47 İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n Nihal*, Mısır: Matbaatü'l-Mevsuat, 1320, III, 22.
48 İbn Hazm, III, 54.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Bağdat Mu'tezilesinin kurucusu olan Bişr b. el-Mu'temir, Hz. Ali'yi efdal kabul edişi, kelâmî konularda farklı görüşler ortaya atmasıyla İslâm düşüncesinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. O, Hz. Ali'nin efdaliyeti ve Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edilmesi hususlarında Me'mûn'u etkileyerek bu dönemin fikrî ve siyasî yapısının oluşumunda rol almış fikir adamlarındandır.

2.4. Ebu'l-Huzeyl el-Allaf

Ebu'l-Huzeyl el-Allaf'ın 131/748 ile 135/753 arasında bir tarihte Basra'da doğduğu ve 225/840 ile 235/850 arasında da Basra'da öldüğü sanılmaktadır.[49]

Basra Mu'tezilesinin hocalarından olan Ebu'l-Huzeyl,[50] Sümame b. Eşras tarafından Me'mûn'a takdim edilmiştir.[51] Me'mûn tarafından düzenlenen münazaralarda din ve mezhepler konusunda Me'mûn'a önderlik etmiştir.[52]

Kitaplarından hiçbiri günümüze ulaşmayan Ebu'l-Huzeyl, Mecusîler ve Senevîlerle fikrî mücadeleye girişmiş ve onlarla yaptığı münazaralarda başarılı olmuştu.[53] Bu bakımdan onun fikirleri kelâm ve mezhepler konusunda yoğunluk kazanmaktadır.

Onun belli başlı kelâmî görüşlerini şöyle sıralayabiliriz:

Allah'ın sıfatları O'nun Zâtı'dır. O, Zâtı olan bir bilgi ile bilir ve yine Zâtı olan bir kudretle bir fiili işler.[54]

Ebu'l-Huzeyl'e göre Allah'ın takdir ettiği şeyler son bulacak ve takdir ettiği şeylerin yok olmasından sonra O'nun herhangi bir şeye gücü yetmeyecektir. Bu görüşün bir ge-

49 Watt, 275.
50 İbn Hallikan, IV, 265.
51 İbn'ül-Murtaza, 46.
52 Dineverî, 378.
53 İbn'ül-Murtaza, 44-45.
54 Sehristanî, I, 71.

reği olarak O, cennet ehlinin nimetleriyle cehennem halkının cezasının son bulacağını, bu durumda onların hareketsiz kalacağını, o zaman da Allah'ın ölüleri diriltmeye, dirileri öldürmeye, hareketsiz olanı hareket ettirmeye vb. gücünün yetmeyeceğini savunur.[55]

Ebu'l-Huzeyl'e göre insan bilgisi iki çeşittir. Bunlardan biri zorunlu, diğeri ise kazanılmış bilgidir. Allah hakkındaki bilgi ve O'nun varlığının delilleri zorunlu bilgilerdir. Bunun dışında kalan duyular ve kıyas yoluyla edinilen bir olayın bilgisi gibi bilgiler, kazanılmış ve seçme bilgilerdir.[56]

Ebu'l-Huzeyl, ruhun bâki olmayan bir araz olduğunu söyleyen ilk kişiydi.[57]

Mu'tezile'yi İslâm düşünce tarihinde fikirleriyle etkili kılan önemli şahıslardan biri olan Ebu'l-Huzeyl, İslâm dışı inançlarla mücadelesini sürdürmesinin yanı sıra Allah'ın sıfatları, ruh gibi konularda da fikir beyan ederek kelâmın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. O, bu fikrî faaliyetleri ile Me'mûn dönemi ilim ve kültür hareketlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

2.5. Kindî

Ebû Yusuf Yakub b. İshak el-Kindî, Kûfe'de 184/800 dolaylarında doğdu. Bir müddet Basra'da kalıp, daha sonra Bağdat'a yerleşen Kindî, halîfe Me'mûn ve Mu'tasım'ın saygınlığını kazanmıştı.[58] "Feylesefu'l-Arab" unvanı verilen Kindî,[59] 234/849 dolaylarında resmî siyasetin değişmesinden sonra hilâfetteki hizmetinden azledildi ve 254/868 yılı dolaylarında da öldü.[60]

55 Bağdadî, 108; İsferayinî, 42.
56 Bağdadî, 114.
57 İbn Hazm, IV, 215.
58 İbn Ebî Useybia, 286.
59 Kıftî, 240; İbn Ebî Useybia, 285.
60 Watt, 260; Kindî'nin ölüm tarihi hakkında çeşitli tartışmalar için bkz. Ebû Ride, *el-Kindî ve Felsefetuhu*, Mısır: Matbaatü'l-İtimadi, 1950, 1-6.

Felsefe, tıp, mantık, matematik, astronomi ve astroloji alanlarında bilgi sahibi olan Kindî,[61] bir Mu'tezile mensubu olarak bu düşünce ekolünün taraftarlarınca tartışılan kelâm meseleleriyle yakından ilgilenmiş, bunları daha doğru olarak incelemek amacıyla doğrudan doğruya Yunancadan yapılmış tercümeler (özellikle yeni yapılanları) üzerinde çalışmıştı.

İslâm felsefesinin kurucusu olan el-Kindî[62]'nin 242 kadar eseri bize İbnü'n-Nedim tarafından nakledilmektedir. Bu eserlerin mantık, metafizik, matematik, mûsiki, astronomi, geometri, tıp, astroloji, kelâm, psikoloji, kehanet ve kimya ile ilgili risaleler olduğu anlaşılmaktadır.[63]

Richard Walzer, Kindî'yi, Yunan felsefesini, İslâm dünyasında tabiileştirmeye teşebbüs eden ilk filozof olarak görür.[64]

Kindî, İslâm düşünce tarihinde ilk sistemli felsefe yazarı ve vahyolunan nasslara aklî metotları uygulayan bir düşünürdü.[65]

O, Mu'tasım'ın oğlu Ahmed'e yazdığı risalede Hz. Muhammed'in getirdiği vahye dayanan bilgilerin aklî ölçülere uygun olduğunu, bu gerçeği ancak akıldan yüz çevirip cehalete dalanların inkâr edebileceğini belirtiyor.[66]

Kindî, hangi kaynaktan gelirse gelsin gerçeğin kabul edilmesi gerektiğine inanır. Ona göre hakikati arayan için hakikatin kendisinden daha değerli bir şey yoktur.[67]

61 İbn Cülcül, 73; Kıftî, 240; İbn Ebî Useybia, 286.
62 O'leary, *İslâm Düşüncesi*, 90-91.
63 Bu eserlerin tam listesi için bkz. İbnü'n-Nedim, 358-365.
64 Richard Walzer, *Greek into Arabic. Essays on Islamic Philosophy*, Oxford: Percy Lund Humphries, 1962, 175.
65 Macit Fahrı, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İstanbul: İklım Yayınları, 1987, 62.
66 *Resailu'l-Kindî*, Thk. Muhammed Abdülhadi Ebû Ride, 2 cilt, Mısır: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1950, I, 244.
67 *Resailu'l-Kindî*, I, 102-103.

Kindî, psikolojik ve metafizik meseleleri İslâm dünyasına intikal ettirerek etkide bulunmuş,[68] aynı zamanda, Orta Çağ'da Lâtinceye çevrilen bazı eserleriyle de Batıya tesir etmiştir. Meselâ onun *Risâle fî Mahiyet an-Nevm ve'r-Rüya* adlı eseri Gerard von Cremona tarafından İspanya'da 1167-1187 yıllarında *De Somno et Visione* adıyla Lâtinceye çevrilmiştir.[69]

Kindî'nin Lâtinceye çevrilen bir diğer eseri *Risâle fi'l-Akl*'dır. Lâtinceye iki defa çevrilen bu eserin ilk çevirisini Gerard von Cremona *Verbum Jacob Alkindî de İntentione Antiquorun in Ratione* adıyla, ikincisini de Yuhanna el-Isbanî, *Liber Alkindî de Interlectu* adıyla yapmıştır.[70]

Kindî'nin yetiştirdiği öğrenciler arasında Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mervan es-Serahsî (ö. 286/898),[71] Ebu Ma'şer el-Belhi (ö. 273/886) ve Ebu Zeyd el-Belhi (ö. 322/934) vardır.

Bunlardan Ebu Ma'şer el-Belhî çok tanınmış bir astrologdur. Ebu Zeyd el-Belhî de Kur'an-ı Kerim'deki ilâhi isimlerin Süryancadan alındığını ileri sürmüştür.[72]

Kindî, İslâm düşünce tarihinde ilk sistemli felsefe yazarı ve nasslara aklî metotları uygulayan bir düşünürdü. Çeşitli konularda eserler veren Kindî, aynı zamanda Orta Çağ'da Lâtinceye çevrilen bazı eserleriyle Batı düşüncesini de etkilemişti. Me'mûn'un sarayında hüsnükabul gören Kindî, gerek düşünceleriyle gerekse yetiştirdiği öğrencileriyle İslâm düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir.

68 O'leary, *İslâm Düşüncesi*, 93.
69 *Resailu'l-Kindî*, I, 283.
70 *Resailu'l-Kindî*, I, 351-352.
71 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. İbnü'n-Nedim, 365-366; İbn Ebî Useybia, 293-295.
72 Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi* (Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar), çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986, 159.

2.6. Harezmî

Muhammed b. Mûsâ el-Harezmî, 9. asrın ünlü matematik, astronomi ve coğrafya bilginlerindendir. Me'mûn döneminde yaşadığı ve Beytü'l-Hikme'de görev yaptığı bilinen Harezmî'nin[73] hayatı hakkında maalesef kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır.

Matematik tarihinde Harezmî'yi meşhur kılan eseri cebire dair yazmış olduğu *el-Cebr ve'l-Mukabele*[74] adlı kitabıdır. Eser, ancak üç asır sonra Batılılarca Lâtinceye çevrilmiş ve Rönesans İtalyan matematikçilerinin daha sonraki çalışmalarında ana kitap vazifesi görmüştür.[75] Rönesans devrine kadar Avrupa'da bir otorite olarak tanınan Harezmî[76]'nin astronomiye dair zamanında meşhur olmuş ve daha sonra uğradığı itirazlara karşı Bîruni (ö. 453/1061) tarafından iki risale ile savunulmuş olan[77] zîcleri (astronomi tabloları) vardır.[78] Batı ilminin oluşmasında önemli bir etkinliği olan bu zîcler 12. yy'da Adelard of Bath tarafından Lâtinceye çevrilmiştir.[79]

Bu eserlerden başka Harezmî'nin usturlâp üzerine yazılmış *Kitâbu'l-Amel bi'l-Usturlâb* ve *Kitâbu'l-Amel el-Usturlâb* adlı eserlerinin olduğunu İbnü'n Nedim ve Kıftî bize bildirmektedir.[80]

Ptolemy'nin *Geography* adlı eserini bir örnek olarak göz önünde bulunduran Harezmî, coğrafyaya ait *Suretü'l-Arz* adlı eserini telif etmişti. Halîfe Me'mûn'un teşviki üzerine

73 İbnü'n-Nedim, 383; Kıftî, 187.
74 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunun ân Esmâi'l-Kutub ve'l-Funun*, 2 cilt, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941, II, 1407.
75 Hamit Dilgan, *Muhammed İbn Mûsâ el-Harezmî*, İstanbul: Berksoy Matbaası 1957, 4.
76 W. Bartold-M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1977, 32.
77 Adnan Adıvar, "Harezmî", *İA*.
78 İbnü'n-Nedim, 383.
79 Dilgan, 7; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 573.
80 İbnü'n-Nedim, 383; Kıftî, 187.

yazılan bu eser, bir çok âlimin de çalışmasıyla meydana getirilen bir dünya haritasını da içeriyordu.[81]

Me'mûn döneminde yaşayan ve Beytü'l-Hikme'de görev yapan Harezmî, matematik tarihinde cebire ait yazmış olduğu eserle meşhur olmuş ve Rönesans devrine kadar Avrupa'da bir otorite olarak kabul edilmiştir. Astronomi ve coğrafya alanında da yenilikler getirmiş olan Harezmî, değerli çalışmalarıyla ilim tarihinde önemli bir konuma sahip olmuştur.

2.7. Ahmed. b. Ebî Duad

160/777 yılında Basra'da doğan Ahmed b. Ebî Duad[82] Mu'tezile kadılarındandı ve Vasıl b. Ata (ö. 131/748)'nın arkadaşı Heyyac b. A'la es-Sülemi ile dostluğu vardı.[83]

Yahya b. Eksem tarafından halîfe Me'mûn'a takdim edilen Ahmed b. Ebî Duad[84] ilmi ve faziletleri sayesinde Me'mûn'un teveccühünü kazanmıştır. Öyle ki, Me'mûn'un Bağdat'a geldikten sonra teşkil ettiği ve birçok âlim arasından seçtiği ilmî danışman meclisinde Ahmed b. Ebî Duad da vardı.[85] Me'mûn'un Mu'tezilî olmasında ve Halku'l-Kur'an fikrini benimsemesinde önemli rol oynamıştı.[86]

Halîfe Me'mûn, kardeşi Mu'tasım'a Ahmed b. Ebî Duad'ı müşavirleri arasına almasını vasiyet etti. Mu'tasım da halîfe olur olmaz onu baş kadılığa tayin etti. 236/851 yılına kadar kaldığı bu makamda "mihne"nin yönetiminden sorumlu olan Ahmed b. Duad,[87] 239/854 yılında vefat etti.[88]

81 Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 587.
82 Hatıb Bağdadî, IV, 142.
83 İbn Hallikan, I, 81.
84 İbn Hallikan, I, 84.
85 İbn Tayfur, 36.
86 Subkî, I, 206.
87 İbn Hallikan, I, 84.
88 Hatıb Bağdadî, IV, 156.

Ahmed b. Ebî Duad Mu'tezilî kadılarından olup ilmî yeterliliği ve faziletleri sayesinde Me'mûn'un teveccühünü kazanmış ve Halîfe'nin oluşturduğu ilmî danışman meclisinde yer almıştır. Düşünce tarihimizin önemli simalarından olan Ahmed b. Ebî Duad, Me'mûn'un Mu'tezilî olmasında etkili olan fikir adamlarındandır.

3. İlim Meclisleri, Tartışma Usulleri ve Konuları

Kültürel açıdan oldukça parlak bir dönem olan Halîfe Me'mûn devrinin en önemli özelliklerinden biri de, çeşitli düşünce akımlarına mensup kişilerin bir araya gelerek Halîfe'nin huzurunda ilmî tartışmalar yapmaları idi.

Me'mûn'un hilâfeti, İslâm tarihinde felsefî ve kelâmî düşüncenin gelişmesi açısından bir dönüm noktasıdır. O, hilâfet makamına entelektüel bir anlam katmış, mükemmel bir şekilde yönetilen felsefe ve kelâm tartışmalarında bilginler topluluğuna başkanlık etmiş, aynı zamanda bu toplantılarda kendisi de tartışmacı olmuştur.

Günümüzde, açık oturum tabiriyle ifade edilen fikrî tartışmaların o dönemde bizzat Halîfe'nin de katılımıyla yapılması, İslâm kültür tarihi açısından oldukça önemli ve dikkat çekicidir.

Elbette ki böyle ilmî tartışmaların düzenlenmesi, halîfenin kişiliği ile ilgilidir. Me'mûn, Abbasî halîfeleri içerisinde ilme çok değer veren ve hür düşünceye sahip bir halîfe olarak tanınır.[89] O, bu özelliğini ilmî tartışmalarda ortaya koymuştur.

Me'mûn'un Bağdat'a geldikten sonra ilk işi, düzenleyeceği ilim meclisleri için danışman grubu seçmek olmuştur.

89 Said ed-Diveci, *Beytü'l-Hikme*, Bağdad: Müessesetu Dari'l-Kütub, 1972, 14

Me'mûn, fakihlerden, kelâmcılardan ve diğer ilim adamlarından oluşan bir topluluğun seçilmesini, ilim meclisi kurarak ilmî tartışma yapmak üzere huzuruna getirilmesini emretmiştir. Bunun üzerine seçilen âlim grubundan Halîfe Me'mûn, sadece on tanesini danışman olarak atamıştır. Bu ilmî danışman meclisinde, İslâm düşünce tarihinde önemli yerleri olan Bişr b. Gıyas el-Merisî ve Ahmed b. Ebî Duad da vardı.[90]

Me'mûn'un bu münazaraları düzenlemedeki asıl amacı, çeşitli fırkalara bölünmüş Müslümanların dine en uygun ve hoşnut olunacak orta bir yolda birleşmelerini sağlamaktı. Nitekim Yahya b. Eksem konu ile ilgili olarak şöyle demektedir:

> Me'mûn, Bağdat'a geldiği zaman Bağdat âlim ve fıkıhçılarının ileri gelenlerini kendi huzurunda toplamamı emretti. Bunun üzerine ilim adamlarının ileri gelenlerinden 40 kişi seçip huzuruna çıkardım. Me'mûn, onlara çeşitli meseleler sordu. Hadis ve ilimle ilgili meselelere daldı. Dinî meseleleri görüşmek için tertip ettiğimiz bu meclis dağılınca Me'mûn; 'Ey Ebû Muhammed, bazıları bu meclislerimizden hoşlanmadı... Ben bu toplantıların, Allah'ın yardımı ve tevfikiyle çeşitli grupların din için en uygun ve hoşnut olunacak orta bir yolda birleşmelerine sebep olacağını ümit ediyorum. Böylece şüphesi olanın, şüphesini açıklayarak gidermek ve boyun eğdirmek, inatçıyı da istemeyerek de olsa susturmak arzusundayım.' dedi.[91]

Me'mûn'un düzenlemiş olduğu bu akademik toplantılar sayesinde, çeşitli dinî grupları uzlaştırmak istediği, en azından tarafların birbirine düşman olmalarını engelleme gayesini güttüğü anlaşılmaktadır.

Sarayda düzenlenen bu akademik toplantılar, samimi bir hava içerisinde ve akademisyenlerin her türlü rahatı temin edilmiş olarak yapılırdı. Bu ilmî tartışmalara ka-

90 İbn Tayfur, 36.
91 İbn Tayfur, 45-46.

tılan âlimler, döşenmiş bir odaya alınır, içeri girecekleri zaman "Ayakkabılarınızı çıkarınız." denilir, sonra sofra getirilir ve misafirlere "Yemeklerden yiyiniz, içeceklerden içiniz ve abdest tazeleyiniz, kimin mesti dar geliyorsa onu çıkarsın, kimin başlığı ağır geliyorsa yere koysun." denilir, bütün bunlar bittikten sonra güzel kokular takdim edilirdi. Böylece bilginler, huzura çıkarak gururdan uzak bir şekilde münazara yaparlardı. Güneş doğuncaya kadar devam eden bu toplantılar, yeniden yemek verilerek sona erdirilirdi.[92]

Kalabalık âlimler grubu önünde gerçekleşen söz konusu münazaralarda[93] şayet Me'mûn konuşmacı ise, muhatabına öncelikle soru sorma hakkını tanıyordu.[94] Bu durum, Halîfe'nin kendine olan güveninin bir ifadesi olduğu gibi muhatabına tanıdığı serbestliğin, nezaketin, tevazunun ve insana duyduğu saygının da bir ifadesi görünümünü sergilemektedir.

Genelde sarayda düzenlenen bu akademik toplantılarda, dikkati çeken çok önemli bir husus; ilmî tartışma yapılırken taraflardan herhangi birinin hissî davranmasına, konuyu saptırmasına, karşı tarafa ilmî cevap vermesi gerekirken bayağı tutum takınmasına, oturum başkanı olan Halîfe'nin izin vermeyerek böyle davranan kişiyi uyarmasıdır.[95]

Me'mûn, "Bana delilin üstünlüğü, kuvvetin üstünlüğünden daha sevimli gelir."[96] diyerek hakikî bir ilim adamı tavrı sergilemiştir. Me'mûn'un insanlara kaba kuvvetle fikir kabul ettirilmemesi, insanların inandıkları fikirlerde

92 Mes'udî, *Murûc*, IV, 19.
93 İbn Abdirabbih, V, 92.
94 İbn Abdirabbih, V, 93.
95 İbn Tayfur, 22; Taberî, VIII, 577; Isfahanî. *el-Ağanî*, 20 cilt, Beyrut: Daru'l Kütubiyyeti'l-Lübnani, tarihsiz, XIV, 36.
96 Zehebî, X, 282; Suyutî, 298.

serbest bırakılması gibi modern fikir özgürlüğü anlayışını, bir devlet adamı olarak daha o dönemde yürürlüğe koyduğu anlaşılmaktadır ki, bu durum İslâm düşünce tarihi açısından gerçekten anlamlı ve düşündürücüdür. Ancak, Me'mûn bu özgürlükçü tutumunu "Kur'an'ın yaratılmışlığı" konusunda göstermeyerek daha önce sergilediği şahsiyetiyle bağdaşmayan bir tavır içinde olmuştur.

Me'mûn dönemindeki söz konusu meclislerde ve o dönemde ele alınıp tartışılan başlıca konulara da değinmek yerinde olacaktır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla genelde kelâmî ve mezheplerle ilgili problemler ilmî tartışmaların gündemini oluşturmuştur. Meselâ, Mu'tezile'nin önemle üzerinde durduğu "teşbihin nefyi",[97] "büyük günah işleyenin cennete girip girmeyeceği",[98] "Hz. Ali'nin efdaliyeti", "imâmet" meselesi, "halku'l-Kur'an" konuları bunların başında gelmektedir.

Hz. Ali'nin efdaliyeti meselesi ve Kur'an'ın yaratılmışlığı konularının bu dönemin en popüler tartışma konularından olduğu anlaşılmaktadır.

Önemine bağlı olarak ayrı bir başlık altında anlatmayı uygun gördüğümüz Halku'l-Kur'an konusuna burada temas etmeyeceğiz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Me'mûn, Hz. Ali yanlısı bir halîfeydi. Onun Hz. Ali'ye olan bağlılığını ilmî platformlarda çok güzel müdafaa etmesini aşağıda nakledeceğimiz rivayet, yeterince ortaya koymaktadır.

Hz. Ali'nin efdaliyetiyle ilgili tartışma Me'mûn ile İshak b. İbrahim arasında geçmiştir.

97 İbn Tayfur, 47.
98 İbn Tayfur, 48.

Me'mûn, Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'den sonra insanların en hayırlısı ve hilâfete en lâyık kişi olduğuna inanmaktadır. Me'mûn'a göre Hz. Ali, ilk Müslümanlardan biri olması ve Bedir Savaşında göstermiş olduğu kahramanlıklar dolayısıyla diğer sahabeden daha üstündür.

Me'mûn, Kur'an'daki şu ayetlerin Hz. Ali hakkında inmiş olduğuna inanmaktadır.

İnsanoğlu, var edilip bahse değer bir şey olana kadar, şüphesiz uzun bir zaman geçmemiş midir?[99]

Şüphesiz iyiler, kâfur katılmış bir tastan içerler.[100]

Onlar içleri çektiği halde, yiyeceği yoksula, öksüze ve esire yedirirler.[101]

Me'mûn, bu ayetleri zikrettikten sonra muhatabına Allah'ın Hz. Ali'yi kitabında vasıflandırdığı gibi bir başka birini de vasıflandırıp vasıflandırmadığını sorar. Muhatabı da "hayır" cevabını verir.

Yine Me'mûn'a göre Hz. Ali'nin hicret olayında ölümü göze alarak Hz. Peygamber'in yatağında geceyi geçirmesi, onun efdal oluşunun diğer bir ifadesidir.

Hz. Ali'nin efdaliyetinin tartışılması esnasında Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir hadîse, Me'mûn tarafından getirilen farklı yorum dikkati çekmektedir. Sözü edilen hadîs, Hz. Peygamber'in Tebük Gazvesi'ne giderken, Hz. Ali için söylediği "Harun, Mûsâ'ya göre ne durumda ise, sen de bana göre öylesin."[102] hadîsidir. Me'mûn, münazarayı yapmış olduğu İshak b. İbrahim'e Resulüllah'ın bu sözle şaka mı yaptığını sorar. İshak'dan "hayır" cevabını alan Me'mûn, Harun ile Mûsâ'nın ana baba bir kardeş olduğunu, Ali ile Peygamber'in ise kardeş olmadıklarını,

99 İnsan, 61/1.
100 İnsan, 76/5.
101 İnsan, 76/8.
102 Buharî, *el-Camiu's-Sahih*, 8 cilt, İstanbul: tarihsiz, IV, 208.

Harun'un nebî olduğunu, Ali'nin ise nebî olmadığını, karşı tarafa soru sorarak doğrulattıktan sonra, bu durumların Hz. Ali'de olmadığı halde, Resulullah'ın söz konusu benzetmeyi niçin yaptığını ve bununla neyi kastettiğini sorar. İshak b. İbrahim, münafıkların Hz. Ali hakkında söyledikleri ve Resulullah'a ağır gelen sözleri karşısında, onu temize çıkarmak için bu sözü söylediğini ifade eder. Me'mûn, Resulullah'ın Ali'yi temize çıkarmak gibi bir çabasının olamayacağını belirtir ve onu böyle bir söz sarf etmeye iten sebeplerin bunlar olamayacağını ifade eder. Me'mûn, Mûsâ'nın Harun'u vekil bırakışıyla ilgili Kur'an'daki âyeti zikreder: *"Mûsâ, kardeşi Harun'a 'Milletim içinde benim yerime geç, onları ıslah et, bozguncuların yoluna gitme.' dedi."*[103]

İshak b. İbrahim, âyetin yorumunu yaparak, Mûsâ'nın Rabbine giderken Harun'u kavmine vekil bıraktığı gibi Resulullah'ın da Gazve'ye giderken Hz. Ali'yi vekil bıraktığını söyler. Me'mûn, İshak'ın bu yorumuna, Mûsâ'nın Rabbine giderken Benî İsrail'den ve arkadaşlarından hiç kimseyi yanına almadığını, Harun'u cemaatine vekil bıraktığını, oysa Resulullah'ın Gazve'ye giderken Ali'yi sadece hastalar, kadınlar ve çocuklara vekil bıraktığını söyleyerek itiraz eder.

Me'mûn'a göre, benzetme olayı bu açıdan da olamaz. Burada Me'mûn, orijinal olduğunu ileri sürdüğü kendi yorumunu getirir. Me'mûn'a göre Hz. Mûsâ'nın Harun'u vekil bırakma sebebi Kur'an'da zikredilen bir başka âyetle açıklanmaktadır:

> Mûsâ *"Ailemden kardeşim Harun'u bana vezir yap, beni onunla destekle, onu görevimde ortak kıl ki, seni daha çok tesbih edelim ve çokça analım. Şüphesiz sen bizi görmektesin."*[104] dedi.

103 A'raf, 7/142.
104 Taha, 20/30-35.

Me'mûn bu âyete dayanarak Hz. Peygamber'in Hz. Ali hakkında söylemiş olduğu söz konusu hadîsi "Ey Ali, sen benim için Harun'un Mûsâ'ya olan durumu gibisin. Ailemden yardımcısın, Allah'ı daha çok tesbih etmek ve zikretmek için sen benim vezirlikle desteklenen kardeşimsin, işlerimde ortakçımsın." şeklinde yorumlar.[105]

Hz. Ali'nin efdaliyetinin başka ilim meclislerinde de tartışıldığını görmekteyiz.[106]

Bu dönemde Şia'nın ekolleri arasında da tartışmaların olduğu görülmektedir. Ancak bu tartışmaların içeriği ve akışı hakkında kaynaklar bilgi vermemektedir. Örneğin, İbn Tayfur ve Taberî, Şiîlik konusunda Zeydiyye ile İmamiyye'nin tartıştığını rivayet etmelerine rağmen bu açık oturumda hangi noktaların gündeme geldiğini bize bildirmezler.[107]

Birçok dinî konunun gündeme geldiği anlaşılan bu dönemde "imâmet" konusu da tartışılmıştır. Me'mûn, Ali er-Rızâ'ya imâmeti neye dayanarak iddia ettiğini sorar. O da, "Hz. Ali ve Fatıma'nın Peygamber'e yakınlığına dayanarak" diye cevap verir. Me'mûn buna itiraz eder. Ona göre mesele yakınlıksa, Ehl-i Beyt içerisinde Hz. Ali'den Peygamber'e daha yakın kişiler olduğunu, eğer mesele Fatıma'nın Peygamber'e yakınlığı ise, hakkın Hz. Hasan ve Hüseyin'in olduğunu, onlar hayatta olduğu müddetçe bu işte Hz. Ali'nin hiçbir hakkının olmadığını söyler. Ali er-Rızâ cevap veremediği için susar.[108] Çünkü Me'mûn'a göre Hz. Ali'nin imâmete lâyık oluşu onun, diğer sahabeden daha "efdal" oluşuyla ilgilidir. Yoksa Hz. Ali'nin imâmete lâyık oluşu Peygamber'in yakını olmasıyla ilgili değildir. Şayet Peygamber'e yakınlık imâmetin bir ölçüsü olsaydı

105 Hz. Ali'nin efdaliyetinin (üstünlüğünün) söz konusu edildiği bu tartışmanın tam metni için bkz. İbn Abdirabbih, V, 92-101.
106 Meselâ bkz. İbn Tayfur, 45.
107 İbn Tayfur, 22; Taberî, VIII, 577.
108 İbn Kuteybe, *Uyun*, II, 156; İbn Abdirabbih, V, 102.

kan bağı olarak Hz. Muhammed'e daha yakın olan Hasan ve Hüseyin'in imâmeti söz konusu olurdu.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, Me'mûn düzenlemiş olduğu ilim meclisleriyle hilâfet makamına entelektüel bir anlam katmış, bilginlerin çeşitli konularda tartışmasını sağlamış, bu oturumlara bizzat başkanlık yaparak aynı zamanda kendisi de tartışmacı olmuştur. Me'mûn, son derece ilmî bir şekilde yapılan bu tartışmalarla Müslümanların orta bir yolda birleşmeleri amacını gütmüştür. Söz konusu meclisler, İslâm-kültür tarihi açısından son derece önemlidir kanaatindeyiz.

4. Halku'l-Kur'an Meselesi ve Mihne Olayı

Me'mûn, hilâfetinin 14. yılında Mu'tezilîliği resmen mezhep edinerek 212/827 tarihinde Kur'an'ın yaratılmış olduğu hakkındaki düşüncesini Abbasî Devleti'nin her yanında benimsenmesi gereken bir fikir olarak ilân etti.

Me'mûn dönemiyle ilgili gelişmeleri vermeden önce, "Halku'l-Kur'an" fikrinin tarihî seyri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Bu konu, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili tartışmaların bir neticesi olarak münakaşa edilmeye başlandı.

Mu'tezile'nin sistemli olarak tartıştığı Allah'ın sıfatlarının ve buna bağlı olarak Kur'an'ın mahlûk oluşu doktrininin,[109] kimlerden ve hangi görüşlerden etkilenerek

109 Allah'ın sıfatlarının sistemli olarak tartışma konusu haline gelmesi Mu'tezile ile başlamıştır. Mu'tezile'ye göre Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur. Allah'ın bir olması ve O'nun kadîm olması, Allah'a mahsus en özel bir sıfattır. Eğer Allah'ın kıdemi haricinde O'na çeşitli sıfatlar isnat edilirse, birçok kadîm varlıkların mevcudiyeti kabul edilmiş olur ki, bu da Allah'ın birliği gerçeğine aykırıdır. O'nun sıfatları, insanların sıfatlarına asla benzemez. Bu açıdan Mu'tezile, Allah'a mahsus diğer zâtî sıfatları te'vil etme yoluna gitmiştir. Meselâ, Mu'tezile'ye göre Allah zâtıyla hayy'dır, semi'dir (Bkz. Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversite Matbaası, 1967, 67-68).

ortaya atıldığı ve bunun niçin tartışıldığı hakkında kaynaklarımız ve İslâm düşünce tarihi üzerinde çalışan araştırmacılar farklı bilgi ve yorumlar vermektedir.

İbn Kuteybe,[110] Hatıb Bağdadî,[111] İbnü'l-Esîr[112] Halku'l-Kur'an fikrinin Yahudi kaynaklı olduğunu söylerler.

O'leary, ezeli kelâm doktrininde Hıristiyan "Logos" teorisinin etkisi olduğu kanaatindedir.[113]

Halku'l-Kur'an meselesinin yabancı fikirlerin etkisiyle değil, İslâm'daki fikrî düşüncenin gelişmesi sonucu ortaya çıktığını söyleyen araştırmacılar da vardır. Meselâ, Wensinck, İslâm'da dinî düşüncenin gelişmesine paralel olarak kelâmî problemlerin ortaya çıktığını ve İslâm düşüncesinde yabancı tesirin olmadığını savunur.[114]

Genel olarak kabul edildiğine göre "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" doktrini fert plânında ilk defa hicri 2. asrın başlarında Halîfe Mervan II (127-132/744-749)'nin hocası olan Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) tarafından ortaya atıldı. Ca'd, Allah'ın sıfatlarını nefyetmesinin bir sonucu olarak Allah'ın kelâmının, dolayısıyla Kur'an'ın, mahlûk olduğu sonucuna vardı. Görüşlerinden dolayı Halîfe Hişam (105-125/724-743)'ın emriyle öldürüldü.[115]

110 İbn Kuteybe'ye göre Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyen ilk kişi Muğire b. Said el-Iclî'dir. Bu da Yahudi Abdullah b. Sebe'nin taraftarlarındandı (İbn Kuteybe, *Uyun*, II, 165).

111 Hatıb Bağdadî'ye göre Bişr el-Merisi, Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia edenlerdendi. Babası Kûfe'de boyacılık yapan bir Yahudi idi (Hatıb Bağdadî, VII, 56, 61).

112 İbnü'l-Esîr'e göre, Kur'an'ın mahluk olduğu görüşü, Tevrat'ın mahluk olduğunu söyleyen Lebîd b. A'sam'dan alınmıştır. Ondan kız kardeşinin oğlu Talut, bu görüşü almış ve Kur'an hakkında söylemiştir (İbnü'l-Esîr, VII, 75).

113 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. O'leary, *İslâm Düşüncesi*, 58-59.

114 A. J. Wensinck, *The Muslim Creed, Its Genesis and Historical Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1932, 70.

115 İrfan Abdülhamid, *İslâmda İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, İstanbul: Marifet Yayınları, 1994, 243-244; Akbulut, 290.

Ca'd b. Dirhem'den sonra Hârun er-Reşîd dönemine kadar bu doktrinden bahsedilmediği görülüyor.[116] Reşîd döneminde ise Bişr el-Merisî, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu açıkça söylemeye başladı. Halîfe tarafından ölümle tehdit edilen bu zat,[117] Me'mûn döneminde sarayda hüsnükabul görmüştür.

Bu konunun Me'mûn'un hilâfeti dönemine kadar fert plânında tartışıldığı, ancak kitlelere mal olmadığı anlaşılmaktadır. Me'mûn, 212/827 yılında "Hz. Ali'nin diğer sahabeden daha efdâl oluşu" ve "Kur'an'ın mahlûk olduğu" yolundaki inanç ve düşünceye inanmayı devletin resmî politikası haline getirdi. Bunu 218/833 yılında valisine yazmış olduğu, âlimlerin Halku'l-Kur'an konusunda sorguya çekilmesini bildiren mektupları takip etti.

Me'mûn'u bu görüşe iten nedenler neydi? Niçin Halku'l-Kur'an fikriyle beraber Hz. Ali'nin de efdaliyetinin kabulünü istiyordu? Bu iki görüş arasındaki ilişki ne olabilirdi? Me'mûn'u bu görüşü benimsemeye iten dinî ve fikrî ortam neydi? Kendisine bu konuda etki eden şahıslar var mıydı? Varsa bu şahısların görüşleri neydi? Bu sorulara cevap aramaya çalışalım.

Me'mûn'un çevresindeki şahıslar, Halku'l-Kur'an fikrini ortaya atanlardan biri olarak kabul edilen Bişr el-Merisî, Mu'tezile'nin önde gelen simalarından Bişr b. el-Mu'temir, Sümame b. Eşras ve Ahmed b. Ebî Duad'dı. Bu kişilerden Ahmed b. Ebî Duad ve Bişr el-Merisî daha önce de belirtildiği gibi Me'mûn'un, Bağdat'a gelişinden hemen sonra içinde fıkıhçı, kelâmcı ve çeşitli ilim dallarında yetişmiş âlimlerden oluşan bir danışmanlar kurulu içerisinde yer alan kişilerdendi. Adı geçen düşünürlerin dinî tartışmalar

116 Walter M. Patton, *Ahmed İbn Hanbal and The Mihna*, Leiden: E. J. Brill, 1897, 47.
117 Hatıb Bağdadî, VII, 64.

vasıtasıyla Me'mûn'a halku'l-Kur'an konusunda tesirde bulunduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Bağdadî, Me'mûn'un Mu'tezilî olmasında Sümame b. Eşras'ı etkili görür.[118] Subkî de, Me'mûn'a Halku'l-Kur'an fikrini benimseten kişinin Ahmed b. Ebî Duad olduğunu söyler.[119]

Sonuçta Me'mûn, sarayda düzenlediği ilmî tartışmalarla olgunlaşmasını beklediği bu fikri 212/827 yılında ilan etmişti.

Me'mûn'un Halku'l-Kur'an ve Hz. Ali'nin efdaliyeti ile ilgili fikirlerini, bu konular daha önceden tartışılmasına rağmen niçin 212/827 yılından daha önce ilan etmediğine dair Hatıb Bağdadî'de bir rivayet yer almaktadır: Yahya b. Eksem, bir gün Me'mûn'un kendilerine "Eğer Yezid b. Harun (ö. 206/821) olmasa idi Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini halka ilân ederdim." dediğini ve orada bulunanlardan birinin "Yezîd b. Harun kimdir ki, müminlerin emiri ondan korkuyor?" diye sorması üzerine Me'mûn'un "Eğer bu fikri açıklarsam, Yezîd'in bana karşı koymasından ve halkın arasında fitne çıkmasından korkuyorum." cevabını verdiğini bildirmektedir.[120]

Bu rivayetin doğruluğu tartışılabilir. Şayet Me'mûn, fikirlerini açıklamak için Yezîd b. Harun'u engel görseydi, onun 206/821 yılında gerçekleşen ölümünden hemen sonra düşüncelerini açıklardı.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Me'mûn, sarayda düzenlediği ilmî tartışmalarla bu fikrin olgunlaşmasını beklemeyi tercih etmiş, daha sonra da bu fikri 212/827 yılında devletin resmî görüşü olarak ilan etmiştir.[121]

118 Bağdadî, 151.
119 Subkî, *Tabakatü'l-Şafiiyyeti'l-Kübra*, 6 cilt, Kahire: Matbaatü'l-Huseyniye el-Mısrıyye, 1323, I, 206.
120 Hatıb Bağdadî, XIV, 342.
121 Taberî, VIII, 619; İbnü'l-Esîr, VI, 408.

Me'mûn'un, Ali'nin efdaliyetini ve aynı zamanda Kur'an'ın mahlûk oluşu tezini aynı anda ortaya atması bir tesadüf müdür? Sourdel'e göre bu bir tesadüf değildir. Ona göre Halîfe, Mu'tezile ilahiyatını benimseyen Zeydîleri ve az çok ılımlılaştırılmış Şiî tezlerine katılan Mu'tezilîleri açıkça memnun etmeye çalışıyordu.[122] Sourdel kısaca meseleyi siyasî boyutta değerlendirir.

Sourdel'in bu iki görüşün Me'mûn tarafından beraber ilânının bir tesadüf olmadığı görüşüne katılıyoruz. Ancak, onun meseleyi siyasî boyutta değerlendirerek Me'mûn'un Şiî ve Mu'tezilîleri memnun etmek için bu görüşleri beraber ortaya attığı fikrini benimsemiyoruz. Kanaatimizce Me'mûn, Zeydî fikirleri nedeniyle Hz. Ali'nin efdal oluşu doktrinini resmî hale getirmek istedi. Halku'l-Kur'an doktrini ile Hz. Ali'nin efdaliyeti doktrini arasındaki ilişki ne olabilir sorusu hemen akla gelebilir.

Me'mûn'un Mu'tezilî olmasında etkili olan Bişr b. el-Mu'temir, Sümame b. Eşras, Ahmed b. Ebî Duad gibi şahıslar, "Bağdat Mu'tezilesi"ne mensup şahıslardı. Bağdat Mu'tezilesi'nin en belirgin özelliği ise, Hz. Ali'nin efdaliyetine inanmaları idi.[123] Hatta Malatî, Bağdat Mu'tezilesi'ni Zeydîliğin bir kolu olarak gösterir.[124]

Me'mûn 218/833 yılında, kendisi Tarsus'a doğru Rum seferine çıkmış olduğu sırada Bağdat'taki vekili İshak b. İbrahim'e bir mektup yazarak Halku'l-Kur'an konusundaki görüşlerini gerekçeleriyle birlikte izah eder. O, vekiline yazdığı ilk mektubunda, Müslüman imamları ve halîfelerinin; Allah'ın kendilerinden korumasını istediği dinin uygulanmasında ve kendilerine bırakılmış olan peygamberlik mirasında içtihatta bulunmaları, üzerleri-

122 Sourdel, "Le Politique", 43.
123 Naşî el-Ekber, 61; ayrıca bkz. Watt, 279-280.
124 Malatî, *Kitâbu't-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehva ve'l-Bed*, İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1936, 27.

ne aldıkları ilmi nakletmeleri, vatandaşlarına doğrulukla muamele etmeleri hususlarında, Allah tarafından görevli kılınmış olduklarını bildirir.

Görüldüğü gibi Me'mûn, kendisini her şeyden önce Allah tarafından, ümmete rehberlik etmekle ve kendisine emanet edilen ilmi yaymakla görevlendirilmiş olarak takdim etmektedir. Kendisinin bilimde otorite ve peygamberlik kurumuna mirasçı olduğunu açıkça ilân etmektedir.

Mektupta dikkati çeken hususlardan biri de Me'mûn'un halk tabakasını aşırı küçümsemesidir. Ona göre halk; ilim nurundan ışık almayan, dinî konularda yorum yapabilecek fikri olmayan, Allah'ı bilmeyen, Allah'ın dininin gerçeklerinden, tevhidinden, imanından uzaklaşmış, O'nun yolunda gitmekten yüz çevirmiş, O'nu hakkıyla takdir etmekten, kendisiyle mahlûkatı arasını ayırmaktan görüşlerinin zayıflığı, akıllarının azlığı, tefekkürden uzaklıkları dolayısıyla aciz olan bir tabakadır. Me'mûn'a göre halk, Allah ile O'nun Kur'an'da bildirmiş olduğu hususları eşit kılmışlar, hepsi birden Kur'an'ın kadîm olduğu, Allah'ın onu yaratmadığı fikri üzerinde ittifak etmişlerdir.

Me'mûn, mektuba devamla davasını Kur'an'dan getirmiş olduğu âyetlerle ispatlamaya çalışır. *"Biz onu Arapça Kur'an kıldık."*[125] âyetini yorumlayarak, "Allah'ın kıldığı her şey, O'nun mahlûkudur." der. Bu görüşüne de şu âyeti delil getirir: *"Semavat ve arzı, karanlık ve nuru yaratan Allah'adır hamd."*[126] Aynı şekilde Me'mûn görüşünü şu âyetle desteklemeye devam eder: *"Elif, lâm, mim, râ. Öyle bir kitap ki, âyetleri muhkemleştirilmiş, sonra beyan edilmiş ve Hakîm olan (Allah) tarafından gönderilmiştir."*[127] Me'mûn, bu âyeti yorumlarken her muhkemin mufassal

125 Zuhruf, 43/3.
126 En'am, 6/1.
127 Hud, 11/1.

olduğunu ve onun bir muhkemi ve mufassılı olduğunu, Allah'ın da Kitabının muhkim ve mufassılı olduğunu, yani hâlikı ve mucidi olduğunu söyler.

Me'mûn, Kur'an'ın ezelî olduğunu söyleyen ve ona göre batıl yolda mücadele eden kimselerin halkı kendi inançlarına çağırmaya başladıklarını ve kendilerini Sünnet'e dayandırdıklarını bildirdikten sonra onların sözlerini Allah'ın Kitabı'nın her tarafında çürüten ve reddeden kıssalar olduğunu söyler. Buna rağmen onlar, kendilerini doğru, din ve cemaat ehli olarak göstermiş, kendi görüşlerini paylaşmayanları ise, batıl ve küfür ehli olarak nitelendirmişlerdir. Bu suretle onlar halka yönelerek cahilleri kandırmışlar, sonuçta yanlış yolda iken Allah'tan başkasına huşu duyan ve dinden başka şeye sarılan kimseler, onların nazarında iyi görünerek onlara uymaya ve kötü görüşlerini benimsemeye meyletmişler, hakkı terk ederek batıl görüşlere yönelmişlerdir.

Me'mûn, Kur'an mahlûk değildir diyenleri, çok ağır bir şekilde suçlamaya devam eder. Ona göre bu kimseler, halkın kötüleri, dalâletin reisleri, tevhitten ve imandan en az nasibini almış kimselerdir. Onlar, cehalet hamalları, yalancılığın önderleridir. Onlar şahadetleri kabul olmaya lâyık olmayan, sözüne ve işine güvenilmeyen kimselerdir. Allah'a ve tevhidine inanma hazzından mahrum olan bu şahıslar; amel, şahadet, niyet gibi diğer meselelerde de, dalâlet ve karanlık içinde olur. Sözünde tabiatı icabı yalana en çok bağlanan ve şahadetinde en çok batıla sarılan kimse; Allah'ın vahyini en çok yalanlayan ve Allah'ı gerçek bilgi ile bilmeyen kimselerdir.

Mektubun ilk bölümlerinde davasını ortaya koyan Me'mûn, son bölümde vekili İshak b. İbrahim'den kadıları toplamasını ve bu mektubu onlara okumasını ister. Allah'ın Kur'an'ı yaratma meselesinde, onların görüş ve

inançlarını anlamak maksadıyla imtihanlara başlamasını ve onlara şunu bildirmesini ister:

> Müminlerin emiri, işinde yardımcıya ihtiyacı yoktur. Allah'ın kendisine teslim ettiği ve korumasını istediği işlerde; dinine, tevhidindeki samimiyetine ve doğruluğuna güvenilmeyen kimselere güvenmemektedir. Eğer bunu kabul eder, bu işte Müminlerin emirine tabi olur, hidayet ve kurtuluş yolunda bulunurlarsa; kendilerine halk arasından huzurlarına gelen şahitleri Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesi hakkında imtihana çekmelerini ve Kur'an'ın mahlûk ve muhdes olduğunu kabul etmeyenlerin, bu görüşe sahip olmayan ve bu görüşü kabulden kaçınanların şahadetlerinin terk edileceğini emret.

Me'mûn, İshak b. İbrahim'den çevresindeki kadıların bu meseleyle ilgili faaliyetlerini kontrol ederek kendisini bilgilendirmesini ister.[128]

Me'mûn'un bu mektubu, gerçekten enteresan hususlar içermektedir. Me'mûn'un kendi görüşünü paylaşmayan kişileri, ağır bir şekilde itham etmesi, onları dinden çıkmış şahıslar olarak göstermesi, onun bu doktrine olan inancının derecesini göstermesi bakımından son derece önemlidir kanaatindeyiz. Ona göre Kur'an'ın yaratılmış olduğuna inanmak "iman" meselesidir. Çünkü, söz konusu durum Allah'ın tevhidi ile ilgilidir. Kendisi de halkı doğru yola getirmek için Allah tarafından görevlendirilmiş olduğuna inandığından, bunu devlet politikası haline getirir. O, kendisini aynı zamanda yalnızca Peygamber'in ve halîfelerin halefî değil, Hz. Muhammed'in toplumu gerçekten denetlemek ve topluma "gerçek dini" tanıtmakla görevlendirmiş bir mesajcısı olarak görmektedir.

Rebiyülevvel 218/Mart 833'te yazılan bu mektupta Me'mûn'un tehditlere başlaması, onun "mihne"ye karar vermiş olduğunun bir göstergesi sayılabilir.

128 Mektubun tam metni için bkz. İbn Tayfur, 180-183; Taberî, VIII, 631-634.

Mektubun yazılmasından kısa bir süre sonra Me'mûn, metni kaynaklar tarafından tam verilmeyen ikinci mektubunu yazarak yine İshak b. İbrahim'e göndermiştir. Mektubunda hadîsçilerden yedi kişinin seçilerek kendisine gönderilmesini, onları bizzat kendi huzurunda imtihan edeceğini bildirmesi üzerine Me'mûn'un huzuruna çıkartılan Muhammed b. S'ad (ö. 230/814), Ebû Müslim, Yahya b. Ma'in (ö. 233/847), Züheyr b. Harb Ebu Heyseme, İsmail b. Davud, İsmail b. Ebi Mes'ud, Ahmed b. ed-Devrakî (ö. 246/860) adlı yedi hadîsçi Me'mûn'un bu konudaki sorusuna, "Kur'an mahlûktur." cevabını verirler. İmtihandan sonra Bağdat'a dönen bu yedi hadîsçi, İshak b. İbrahim'in huzurunda birçok hadîsçi ve fıkıhçıların yanında Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul eder ve kovuşturmadan kurtulurlar.[129]

Me'mûn, niçin bu hadisçileri karargâhına getirterek bizzat imtihan etmek ister? Söz konusu davranışta, Bağdat imtihanları başlamadan önce imtihana çekilecek olanlara, manevi baskı yapma amacının güdüldüğü anlaşılmaktadır.[130] Bu şahısların halîfenin huzurunda olumsuz cevap vermeleri, halîfeye karşı direnmeleri çok zor olacaktı.[131] Me'mûn'un bu gerçekleri göz önünde bulundurmuş olması gerekir.

Me'mûn'un aynı konuda yine Bağdat'taki vekili İshak b. İbrahim'e yazdığı üçüncü mektubunda da, ilk mektubunda olduğu gibi Allah'ın halîfeleri üzerinde olan haklarından bahseder. Ona göre, halîfelerin kendilerini Allah'a adamaları, Allah'ın yerine getirilmesini istediği hususlarda öğütte bulunmaları, Allah'ın kendilerine verdiği ilim ve marifet ayrıcalığını kullanarak insanları yönlendirmeleri, doğ-

129 İbn Tayfur, 183; Taberî, VIII, 634.
130 Talât Koçyiğit, *Kelâmcılarla Hadîsçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1984, 197.
131 Patton, 64.

ru yoldan ayrılanlara hakikat yolunu göstermeleri, Allah'ın emrinden yüz çeviren kimseleri geri döndürmeleri, halkı yönetmeleri, Allah'ın hükümlerini yerine getirmeleri, adaletini uygulamaları, yönettiği halkının kurtuluşunu sağlamaları, onları iman sınırında ve kurtuluş yolunda tutmaları, kalplerindeki şüpheyi yok ederek karanlıklardan kurtarmaları Allah'ın halîfeleri üzerinde olan haklarındandır.

Me'mûn kendisini, halkının doğru inancından sorumlu tutmasından dolayı, ona göre Kur'an'ı ezelî kabul ederek imandan uzaklaşmış kişileri doğru yola getirmek gerekir. Bu amaçla o, mektubunda Kur'an'ı ezelî kabul edenlerin düştükleri hataları, çıkmazları dile getirir.

Me'mûn'a göre, Kur'an'ın ezelî olduğunu söyleyenler, bu sözleriyle Hıristiyanlara benzemişlerdir. Me'mûn'un, Kur'an'ın ezelî olduğunu söyleyenleri Hıristiyanlara benzemekle suçlamasının arkasındaki endişenin şu olduğu anlaşılmaktadır: Eğer, Kur'an ezelîyse, Hz. İsa da ezelîdir. Çünkü, her ikisi de "Allah'ın kelimesi"dir. İslâm inancına göre Hz. İsa'nın ezelî olması düşünülemez. Bu açıdan Kur'an da Allah'ın kelâmı olduğuna göre ezelî olamaz.

Me'mûn, Kur'an'ın mahlûk oluşuyla ilgili tezini aynı zamanda Kur'an'dan âyetler getirerek ispatlamaya çalışır. Me'mûn'a göre *"Biz Kur'an'ı Arapça okunan bir kitap kılmışızdır."*[132] âyetinin te'vili, *"İçinizden, kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratması, O'nun varlığının belgelerindendir.",*[133] *"Geceyi bir örtü kıldık, gündüzü geçimi sağlama vakti kıldık."*[134] ve *"Canlı her şeyi sudan kıldık."*[135] âyetlerinde görüldüğü gibi "kıldık" (ce'elna) kelimesinin anlamı aynen "yarattık" (halaknâ) kelimesinin anlamına denk gelmektedir.

132 Zuhruf, 43/2.
133 Rum, 30/21.
134 Nebe, 78/10-11.
135 Enbiya, 21/30.

Me'mûn, *"Bu kitap Levh-i Mahfuz'da bulunan şanlı bir Kur'an'dır."*[136] âyetini te'vil ederken, onun fani ve sınırlı olduğunu ve faniliğin sadece yaratılmış olma halinde mümkün sayılabileceğini belirtmiştir.

Me'mûn, sonuç olarak Kur'an'ın ezelî olduğunu söyleyenlerin sadece Allah'a ait olan ezelîlik sıfatını O'nun mahlûkatına vermekle, O'nun birliğine gölge düşürdüklerini, bu davranışlarıyla İslâm düşmanlarının işlerini kolaylaştırdıklarını, söz konusu kişilerin imandan nasiplerinin olmadığını vurgular.[137]

Me'mûn'un üçüncü mektubu kendisine ulaşınca, İshak b. İbrahim fakih ve hadîsçilerden meydana gelen bir topluluğu huzurunda topladı[138] ve onlara Me'mûn'un mektubunu iki defa okudu. Daha sonra âlimleri sorgulamaya başladı. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından sorgulamalardan birkaç örneği aşağıya alıyoruz.

İshak b. İbrahim, Bişr b. Velid'e dönerek:

- Kur'an hakkında ne dersin?

- Bu konudaki görüşümü, Müminlerin emirine birçok defa söyledim.

- Müminlerin emirinin mektubuna göre, görüşünü yeniden açıklaman gerekiyor.

- Derim ki, Kur'an Kelamullah'tır.

- Bunu sormuyorum, o mahlûk mudur?

- Allah her şeyin hâlikıdır.

- Kur'an şey değil midir?

- Şey'dir.

- O halde mahlûktur.

136 Buruc, 85/21-22.

137 Mektubun tam metni için bkz. İbn Tayfur, 183-186; Taberî, VIII, 634-637.

138 Bu şahısların isimleri için bkz. Taberî, VIII, 637.

- Hâlik değildir.

- Bunu sormuyorum, o mahlûk mudur?

- Sana söylediğimden başka bir şey bilmiyorum...

Bunun üzerine İshak b. İbrahim, önünde bulunan bir kâğıdı eline alarak Bişr b. Velid'e okur. "Allah'tan başka ilah olmadığına, bir olduğuna, O'ndan önce ve sonra hiçbir şeyin bulunmadığına, mahlûkatından hiçbir şeyin hiçbir mana ve yönden O'na benzemediğine şahadet ederim."

Bişr b. Velid cevaben "Evet, ben de insanlara buna benzer örnekler verirdim." der. Bu konuşmalardan sonra İshak b. İbrahim kâtibine söylediklerinin yazılmasını emreder ve diğer şahısların soruşturmasına başlar. Soruşturma sırası Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'e geldiğinde, sorgulama şu şekilde devam eder:

İshak b. İbrahim:

- Kur'an hakkında ne dersin?

- O Allah'ın kelâmıdır.

- O mahlûk mudur?

- O Allah'ın kelâmıdır, buna ilâve edecek başka bir şeyim yoktur...

Ahmed b. Hanbel'in sorgusu bittikten sonra, diğer şahısların sorgusuna geçilmiş ve sorgulama süresince dokuz şahıs, halîfenin görüşüne yakın cevaplar vermek suretiyle, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemiş, diğerleri ise Kur'an'ın sadece kelâmullah olduğunu belirterek bu görüşlerinde ısrar etmişlerdir.

Halîfe'nin görüşüne yakın cevap verenlerden İbnü'l-Bekka, *"Biz onu Arapça bir Kur'an kıldık."*[139] âyetine dayanarak Kur'an'ın "mec'ul", *"Rablerinden kendilerine gelen*

139 Zuhruf, 43/3.

her yeni ihtarı..."[140] âyetine dayanarak da Kur'an'ın "muhdes" olduğunu söyler. İshak b. İbrahim'in "Mec'ul mahlûk mudur?" sorusuna o, "evet" cevabını verir. Bunun üzerine İshak b. İbrahim, "Kur'an mahlûk mudur?" diye sorunca o, "Kur'an mahlûktur demiyorum, ancak o mec'ul'dur." der.

Bu şekilde biten sorgulamadan sonra İshak b. İbrahim, imtihan sonuçlarını Halîfe'ye bildirir.[141]

Yukarıda sorgulamalarını naklettiğimiz âlimlerin fikirlerini net bir şekilde söylemediklerini ve dil oyunlarına başvurduklarını görmekteyiz. Onların bu tavrı, korkunun etkisiyle oluşmuş olsa gerektir. Şayet bu âlimler, fikirlerini delilleriyle söyleselerdi düşünce tarzlarını bilme şansına sahip olacaktık.

Halîfe'ye yakın görüş ortaya koyan kişilerin de net bir tavır sergilemediği ve kendi kendileriyle çelişki içinde oldukları görülmektedir. Meselâ, İbnü'l-Bekka, İshak b. İbrahim'in "Mec'ul, mahlûk demek midir?" sorusuna hem "evet" cevabı veriyor, hem de "O halde Kur'an mahlûk mudur?" sorusuna, "Mahlûk demem, fakat o mec'ul'dur." diyor. Bu kişilerin Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini tam olarak benimsemediklerini, inançları açısından endişe duydukları için Kur'an'ın mahlûk olduğu cevabını vermekten kaçındıklarını, ancak Halîfe'nin kovuşturmasından kurtulmak için ona yakın görüş beyan ettiklerini düşünmekteyiz.

Me'mûn, İshak b. İbrahim'in mektubunu aldıktan dokuz gün sonra ona dördüncü mektubunu yazar.[142] Me'mûn bu mektubunda, tavrını daha da sertleştirerek Kur'an mahlûk değildir diyenlerin yeniden imtihan edilmelerini

140 Enbiya, 21/2.
141 İshak b. İbrahim ile âlimler arasında geçen sorgulamaların tümü için bkz. Taberî VIII, 637-640.
142 Mektubun metni için bkz. Taberî, VIII, 640-644.

emreder ve kendi görüşü doğrultusunda fikir beyan etmeyenlerin ise kendisine gönderilmesini ister.

Bu mektuptan öğrendiğimize göre İshak b. İbrahim, Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen fakih ve muhaddisleri, gizli ve açık olarak fetva vermekten ve hadîs öğretmekten menetmiştir. Bu durum, âlimler üzerine yapılan baskının derecesini göstermesi bakımından önemlidir.

Me'mûn'un isteği üzerine yeniden İshak b. İbrahim tarafından imtihan edilen bu şahıslardan dördü hariç, diğerleri "Kur'an mahlûktur." cevabını verirler. Bu dört kişi, Ahmed b. Hanbel, Seccade, Kavariri ve Muhammed b. Nuh'tur. Bunlar İshak b. İbrahim'in emri ile zincire vurulurlar. Seccade ve Kavariri, birkaç gün içerisinde ısrarlarından vazgeçerek, Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul eder ve serbest bırakılırlar. Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nuh ise, zincirlere bağlı olarak halîfenin bulunduğu yer olan Tarsus'a doğru yola çıkarılırlar. Bu grup Rakka'ya ulaştığında Me'mûn'un ölüm haberi gelir ve Rakka valisi Anbase b. İshak onları Bağdat'a geri gönderir.[143]

Böylece Me'mûn'un başlatmış olduğu âlimleri sorgulama ve cezalandırma dönemi geçici olarak onun ölümü ile son bulur. Ancak o, veliaht olarak tayin ettiği kardeşi Mu'tasım'a yazdığı vasiyetnamesinde, Kur'anın yaratılmış olduğu fikrinin yerleşmesi için ölümünden sonra da çalışılmasını ister.[144]

Tarihçilerin âlim ve filozof olarak nitelendirdikleri ve başka alanlarda hoşgörü örnekleri sunan Me'mûn, 'Kur'an'ın yaratılmış kelâm olduğu' inancı konusundaki fikrini kabul ettirme yolunda baskıya başvurmuş ve insanları kendi inancına inanmaya zorlamıştır. Bu tavrıyla o, kendisinin çeşitli konularda göstermiş olduğu tolerans,

143 Taberî, VIII, 645.
144 Vasiyetnamenin metni için bkz. Taberî, VIII, 645 vd.

karşı fikirlere hürmet ve bağışlama özellikleriyle tamamen çelişir bir tablo sergilemiştir.

5. Tercüme Faaliyetleri

Fetihler, değişik medeniyetlerle etkileşim ve ekonomik ihtiyaçlar, genelde toplumlarda yeni dil ve kültürlerin oluşumuna neden olur. Kültür ve medeniyetler, diğer medeniyetlerle etkileşim içindedirler. Kültür temasları ve alış verişleri dünyanın her çağında ve her yerinde görülmüştür. Hiçbir toplumun bundan kaçınamayacağı bilinmektedir.

İslâm kültür ve medeniyetinin oluşumunda da, daha önceki medeniyetlerin ve bu medeniyetlerle kültür alış verişinin büyük katkısı olmuştur.

İlk halîfeler döneminden itibaren İslâm dünyasının sınırları, kısa zamanda genişledi ve birçok yabancı kültür merkezi, Müslümanların hâkimiyetine geçti. Bunun sonucu olarak Müslümanlar, bu bölgelerde daha önce varlığını sürdüren yerel kültürler, düşünceler ve dinlerle karşılaştılar. Müslümanlar, temasta bulundukları milletlerin kültürlerine ilgi duymaya ve bu kültürleri tanımaya çalıştılar. Diğer kültürleri tanıma, tercüme yoluyla oldu.

Müslümanların karşılaştığı felsefî düşünce ve ilim kaynaklarının en önemlisi klasik Yunan ve Helen kültürüdür. Yunan kültürü Araplara; Suriye, Mısır ve İran'da bulunan Helenistik kültür merkezleri aracılığıyla girdi. Bu kültür merkezlerinin başlıcaları, İskenderiye, Ruha ve Nusaybin, Antakya, Cündüşapur ve Harran'da bulunan okullardı.[145]

145 Helenistik kültür merkezleri hakkında geniş bilgi için bkz. O'leary, *How Greek*, 19-95; Ahmed Emin, I, 255-261; Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1988, 37-41; Cemîl, *Hareketu't-Tercûme fi'l-Maşrıka'l-İslâmi fi'l-Karnini's-Salis ve'r-Rabi li'l-Hicre*, Trablus: 1982, 180-205.

Müslümanların kültür alış verişinde bulunduğu milletlerden biri olan ve ilme büyük önem veren İranlılar da köklü bir kültüre sahiptiler. Devletin kurucusu Erdeşir Bâbek (M 226-241) döneminden beri çeşitli dillerden tercümeler yapılmış, te'lif eserler verilmişti. Bu eserler daha sonra Arapçaya kazandırıldı.[146]

Müslümanların; matematik, astroloji, tıp ve benzeri birçok alanda Hint kültürü ile etkileşimleri, ya ticaret ve fetihler yoluyla, ya da onlardan etkilenen İranlılar vasıtasıyla olmuştur.[147]

Sonuçta bu kültürlerle temas eden Müslümanlar, bu kültürleri tanımak ve bunlardan yararlanmak amacıyla tercüme faaliyetlerine başladılar.

Genel olarak kabul edildiğine göre İslâmî devirde Arapçaya ilk tercümeler, Halid b. Yezid (ö. 85/704) tarafından yaptırılmıştır. Emevî halîfesi Yezid b. Muaviye (60-64/680-684)'nin oğlu olan Halid b. Yezid; tıp, kimya ve astroloji ilmiyle ilgili kitapları Arapçaya çevirtmiştir.[148]

Yine aynı dönemde Halîfe I. Mervan (64-65/684-685)'ın doktoru Masarcaveyh el-Basrî el-Yahudî, İskenderiye Akademisine mensup doktorlardan Ahron'un tıbba ait bir eserini Süryaniceden Arapçaya çevirmiş, bu eser daha sonra Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) tarafından çoğaltılarak halkın istifadesine sunulmuştur.[149]

Bunların yanı sıra Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705) devrinde malî divanlar Arapçaya tercüme edildi.[150]

146 İran kültürü ve bu kültürün Araplara geçişi hakkında geniş bilgi bkz. Ahmed Emin, I, 164-194; William el-Hazen, *el-Hadaratu'l-Abbasiyye*, Beyrut: Camiatü'l-Lübnaniye, 1984, 107-108; Bayraktar, 75-79.

147 Hint kültürü ve bu kültürün Araplara geçişi hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, I, 229-252; Hazen, 108-109; Bayraktar, 79-81.

148 İbnü'n-Nedim, 338.

149 İbn Cülcül, 61; İbn Ebî Useybia, 232.

150 İbnü'n-Nedim, 338-339; Barthold-Köprülü, 115; Ramazan Şeşen, "Tercüme Faaliyetleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 453-479, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Aristo'nun İskender'e yazmış olduğu risaleler, Hişam b. Abdülmelik (105-125/724-743)'in kâtibi Salim tarafından Arapçaya kazandırıldı.[151]

Tercüme faaliyetleri, Abbasî hilâfeti döneminde daha da hızlanmıştır. Halîfe Mansur döneminden itibaren Yunanca, Farsça, Hintçe, Süryanice, Nabatice ve Kobtçadan Arapçaya pek çok eser tercüme edildi.

Halîfe Mansur döneminde, 157/773 yılında Hintli bir seyyah beraberinde aritmetik ve astronomi ile ilgili iki risale getirmişti. Halîfe'ye takdim edilen bu risalelerden astronomiye ait olanı, Sindhind adıyla şöhret kazanmış olan *Sinddhanta* idi. Mansur bu risalenin Arapçaya tercüme edilmesini ve yıldızların hareketleri için kaynak eser olmak üzere bir kitap yapılmasını emretmişti. İbrahim el-Fezari tarafından söz konusu kitaptan bir eser meydana getirildi. Müneccimlerce *Sind Hind-i Kebir* adı verilen eser, Me'mûn dönemine kadar astronomi ilmi için kaynak vazifesi görmüştür.[152]

Hârun er-Reşîd de halîfeliği döneminde tercüme faaliyetine oldukça önem verdi. Bizzat ilme meraklı olan Halîfe, bilim adamlarına destek vererek, Yunancadan bilimsel çalışmaları tercüme ettirdi.[153]

Me'mûn ise, tercüme faaliyetine en çok önem veren Abbasî halîfesi olarak bilinir. Tercüme faaliyetinde Me'mûn döneminin ayrı ve önemli bir özelliği, felsefî eserlerin Arapçaya tercümesinin başlamış olmasıdır. Daha önceki halîfeler döneminde müspet bilimlerle ilgili tercümeler yapılırken, Me'mûn niçin felsefî eserleri tercüme hareketini başlatmıştı sorusuna cevap bulmaya çalışalım:

151 İbnü'n-Nedim, 171.
152 Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 5 cilt, Trc. Mümin Çevik, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976, III, 280; Cemili, 73.
153 O'leary, *How Greek*, 151.

İbnü'n-Nedim'in Me'mûn'u felsefi eserleri tercümeye iten sebebi, onun Aristo'yu rüyasında görmesine bağlamasına[154] rağmen, sebebi böyle bir olaya bağlama keyfiyeti pek inandırıcı görünmemektedir. Asıl sebepleri şöyle sıralamak mümkündür:

- Me'mûn'un daha önce de anlatıldığı üzere ilme olan ilgisi,

- Me'mûn'un, bir yandan akılcı eğilim ve tutumu, diğer yandan da dinî metinlerin akıl ve muhakemenin icaplarıyla uygunluk içinde olmasını savunan Mu'tezilî çevrenin fikir ve doktrinlerini benimsemesi, kendi tutumunun haklılığını eski Yunanlıların felsefî eserlerinde aramaya yönelmesi,[155]

- Me'mûn'un Merv'de Helenistik atmosferde eğitim görmesi[156] dolayısıyla felsefeye ilgi duymuş olması.

Yunan felsefesine ilgi duyan ve ondan haberdar olan Me'mûn, bu tür eserleri Arapçaya çevirterek ilmin istifadesine sunmayı düşünmüş olmalıdır.

Kısaca Me'mûn'un akılcı tutumu ve kelâmî eğilimleri, onun Yunan ilim ve felsefesine olan ilgisini artırdı. Dolayısıyla Me'mûn, takip ettiği bu siyasetin ürünü olarak tercüme faaliyetine büyük önem verdi.

Me'mûn, kendi döneminde faaliyeti zirveye ulaşan bir tercüme ve araştırma enstitüsü olan ve aynı zamanda bir kütüphane fonksiyonu icra eden Beytü'l-Hikme'ye yerleştirilmesi ve tercüme edilmesi amacıyla felsefe, hendese, musiki ve tıp alanlarında yazılmış değerli eserleri getirmeleri için Rum diyarına heyetler gönderdi. Konuyla ilgili olarak İbnü'n-Nedim şöyle der:

154 İbnü'n-Nedim, 339.
155 Hiti, *İslâm Tarihi*, II, 477; Zeydan, III, 290.
156 O'leary, *How Greek*, 162.

Me'mûn ile Bizans İmparatoru mektuplaşıyorlardı. Me'mûn yenmiş olduğu bu imparatora mektup yazarak, eski ilimlerle ilgili Rum ülkesinde mevcut olan kitaplardan istediklerini göndermesi için izin istedi. Bizans İmparatoru, önce bundan kaçındıysa da, daha sonra olumlu cevap verdi. Bunun üzerine Me'mûn; Haccac b. Matar, Yuhanna b. Batrik, Beytü'l-Hikme başkanı ve diğerlerinden oluşan bir heyet gönderdi. Bunlar, buldukları kitaplardan uygun gördüklerini aldılar ve Me'mûn'a getirdiler. Me'mûn bu kitapların tercüme edilmelerini emretti. Kitaplar Arapçaya tercüme edildi.[157]

Yunan düşüncesine ait kitaplar önce Süryaniceye, Süryaniceden de genelde Hıristiyan olan mütercimler tarafından Arapçaya kazandırıldı. Ancak, Yunanca orijinallerinden direk Arapçaya çeviriler de gerçekleşmiştir.[158]

Şimdi biz tercüme faaliyetlerinde önemli bir fonksiyonu olan Beytü'l-Hikme hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

5.1. Beytü'l-Hikme ve Tercüme Faaliyetindeki Yeri

"Hikmet Evi" anlamına gelen ve Bağdat'ta kurulan Beytü'l-Hikme, bir tercüme merkezi olarak faaliyette bulunmasının yanında, bir akademi ve halka açık bir kütüphane olarak da kullanılmıştır.[159]

İslâm-Kültür tarihinde büyük bir önem arz eden bu kurum hakkında İslâm tarihini ele alan kitaplarında bize ışık tutacak ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Beytü'l-Hikme hakkındaki bilgiyi bize, şahıslar hakkında bilgi verirken ondan yer yer bahseden İbnü'n-Nedim, İbn Cülcül, Kıftî, İbn Ebî Useybia ve Yakut vermektedirler. Bu kaynakların dışında biz, bu kurum ve işleyişi hakkındaki bilgiyi araştırmalara dayanarak vermeye çalışacağız. Bu kısa ön bil-

157 İbnü'n-Nedim, 339; ayrıca bkz. Kıftî, 23.

158 Frederick C. Copleston, *Medieval Philosophy*, New York: Harper and Brothers, 1961, 60-61.

159 Hitti, *İslâm Tarihi*, 630; Cemilî, 211; Remziye Muhammed, "Beytü'l-Hikmeti'l-Bağdadî ve Eserihi fi'l-Hareketi'l-İlmiyye", *el-Muerrihu'l-Arabiyye*, XIV (1980), 317-355.

giden sonra kaynaklarımızda bazen Beytü'l-Hikme, bazen de Hızanetu'l-Hikme olarak geçen bu kurumun ne zaman, kim tarafından kurulduğunu, işleyişini, burada ne gibi faaliyetlerde bulunulduğunu anlatmaya çalışalım.

Belirleyebildiğimiz kadarıyla bu konuda bize ışık tutan en eski kaynak, İbnü'n-Nedim'in *el-Fihrist*'idir. İbnü'n-Nedim, Allân eş-Şuubi'den bahsederken, onun Beytü'l-Hikme'de Hârun er-Reşîd, Me'mûn ve Bermekîler için kitap istinsah ettiğini,[160] Ebu Sehl Fazl b. Nevbaht'tan bahsederken de onun Hızanetu'l-Hikme'de Hârun er-Reşîd döneminde çalıştığını belirtir.[161]

Kıftî de bu müessesenin Hârun er-Reşîd döneminde kurulduğunu, onun Fazl b. Nevbaht'ı, Hızanetu'l-Hikme'ye yönetici tayin ettiğini bize bildirir.[162]

Yakut da Allân eş-Şuubi'den bahsederken, muhtemelen İbnü'n-Nedim'den aldığı aynı bilgiyi verir.[163]

Bu kurumun kuruluşunun Me'mûn döneminde olduğunu söyleyen ve maalesef kaynağını göstermeyen bazı araştırmacılara[164] katılmak pek mümkün görünmemektedir.

Yukarıda belirtildiği üzere muhtemelen Hârun er-Reşîd'in iktidarının son zamanlarında kurulmuş olan Beytü'l-Hikme'nin faaliyeti geniş kültürlü, hür fikirli, ilim aşıkı Me'mûn döneminde zirveye ulaşmıştır.[165]

160 İbnü'n-Nedim, 154.
161 İbnü'n-Nedim, 382.
162 Kıftî, 169.
163 Yakut, *Kitâbu İrşadi'l-Arîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, 8 cilt, Mısır: 1927, V, 66.
164 Meselâ, bkz. Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 630; O'leary, *İslâm Düşüncesi*, 76; Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa Kütüphane, 1935, 73.
165 Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, 1976, 178; M. Şemseddin, "Müessesat-ı İlmiyyeden Kütüphaneler", *Sebilü'r-Reşîd*, X(1329), 179.

Eski Cündişapur Akademisi örnek alınarak kurulmuş olan Beytü'l-Hikme'deki[166] asıl faaliyet, felsefî ve çeşitli ilim dallarıyla ilgili kitapları tercüme etmeye yönelikti. Bu amaçla Me'mûn, Bizans İmparatoru ile yazışarak, ondan Bizans şehirlerindeki depolarda muhafaza edilen kitaplardan gönderilmesi için izin istemiş, imparatordan izin aldıktan sonra bir heyet göndererek kitapları getirtmişti.

Me'mûn; Yunanca, Süryanice, Farsça, Hintçe, Koptça yazılan eserler de dahil olmak üzere yabancı dillerde yazılmış olan ilmî kitapları toplamaya çaba sarf etmişti. Toplanılan eserler Beytü'l-Hikme'de muhafaza ediliyordu.[167]

Kütüphane fonksiyonunun yanı sıra Beytü'l-Hikme'de tercüme, istinsah, okuma ve te'lif de yapılıyordu.[168] Burada müstensihler, mütercimler, yazarların ve okuyucuların ayrı ayrı yerleri vardı.[169]

Beytü'l-Hikme'de bu faaliyetlerden başka seminer ve konferansların da düzenlendiği görülmektedir. Me'mûn, her hafta düzenli olarak burada böyle toplantılar yapmıştır.[170] Beytü'l-Hikme'de alimler, felsefeciler, tam anlamıyla bir hürriyet içerisinde çeşitli din ve mezheplerle ilgili olarak münazaralar tertip etmiş ve tartışmışlardır.[171]

Yukarıda bahsettiğimiz fonksiyonları icra eden Beytü'l-Hikme "Sahibu Beyti'l-Hikme" denilen bir müdür tarafından yönetiliyordu. Meselâ, Sehl b. Hârun, Me'mûn döneminde buranın yöneticisi, yani müdürüydü.[172]

166 Sourdel, "Bayt al-Hıkma", *E.I.*
167 Çelebi, 178; Zeydan, III, 419.
168 Cemilî, 209; M. Şemseddin, 179; Diveci, 37.
169 Zeydan, 419.
170 Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and its place in the General History of the Observatory*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960, 54.
171 Cemilî, 210; Diveci, 38.
172 İbnü'n-Nedim, 182; ayrıca bkz. Diveci, 39.

Bir tercüme merkezi, halka açık bir kütüphane ve çeşitli ilmî faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir kurum olan Beytü'l-Hikme, İslâm kültür tarihi açısından son derece önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

5.2. Mütercimler

Me'mûn döneminde Beytü'l-Hikme'de tercüme faaliyetlerinde görev alan çok sayıda mütercimin varlığını tahmin etmek mümkünse de, bunların hepsinin çalışmalarını, hatta isimlerini bile tam olarak tespit etmemize kaynaklar imkân vermemektedir. İleride yeni kaynaklar bulunduğunda, bu alandaki bilgi birikiminin daha da geliştirileceği tahmin edilebilir.

Bu dönemde hizmet veren mütercimlerden biri olan Yuhanna b. Masaveyh (ö. 243/857) tıp alanında şöhret kazanmış bir Hıristiyan idi. Huneyn b. İshak (ö. 260/873)'ın hocası olan Yuhanna b. Masaveyh, özellikle tıp ile ilgili eserlerin çevirisi ile uğraşmıştır. Me'mûn, Mu'tasım, Vasık (227-232/842-847) ve Mütevekkil (232-247/847-861)'in hizmetinde bulunmuştur.[173] Aynı zamanda tıpla ilgili eserler de te'lif eden[174] Yuhanna b. Masaveyh'in "humma" hakkındaki risalesi uzun zaman şöhretini muhafaza etmiş, daha sonra Latince ve İbraniceye tercüme edilmiştir.[175]

Me'mûn döneminin tıp alanında yapılan tercümelerin önde gelen şahsiyetlerinden bir diğeri Cebrail b. Buhtiyaşu (ö. 215/830)'dur. İyi bir tabip olan Cebrail b. Buhtiyaşu, tıpla ilgili eserlerin Yunancadan Arapçaya çevrilmesinde önemli bir rol oynamıştır.[176]

173 İbnü'n-Nedim, 411; İbn Cülcül, 65-66; Kıftî, 249.
174 Maks Mayerhof, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Asarı İlmiyye Kütüphanesi, 1935, 12.
175 O'leary, *İslâm Düşüncesi*, 76.
176 Cebrail b. Buhtiyaşu hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Useybia, 187-201.

Yine Beytü'l-Hikme'de çalışan tercümecilerden biri de Ömer b. Ferruhan et-Taberî'dir. Farsçadan Arapçaya çevirilerde bulunan Ömer b. Ferruhan, astronomi ilmini iyi biliyordu ve Me'mûn için birçok kitap tercüme etmişti.[177]

Me'mûn döneminin en meşhur mütercimi Huneyn b. İshak'tır. Hireli bir Hıristiyan olan Huneyn[178] gençliğinde Cündişapur'da Yuhanna b. Masaveyh'den tıp dersleri almıştır. Dersteki sorularıyla hocasını usandıran Huneyn, buradan kovulunca[179] Yunan topraklarına gider ve orada Yunanca öğrenir.[180] Bir müddet sonra Basra'ya dönerek Halil b. Ahmed'den Arapça öğrenen Huneyn[181] daha sonra Bağdat'a gider ve Halîfe Me'mûn'un özel doktoru Cebrail b. Buhtiyaşu'nun hizmetine girer. Huneyn, Cebrail için Galen'in bazı çalışmalarını tercüme eder.[182]

Yunanca, Arapça, Süryanice[183] ve Farsçayı çok iyi bilen Huneyn, Halîfe Me'mûn tarafından Yunan filozoflarına ait Yunanca eserlerin Arapçaya tercümesi ve daha önce yapılan tercümelerin düzeltilmesiyle görevlendirildi. Me'mûn'un Huneyn'e tercüme ettiği kitapların ağırlığı kadar altın ödediği rivayet edilmektedir.[184]

Faaliyeti tercüme tarihinde önemli bir yer tutan Huneyn'e çalışma arkadaşları yardım ettiyse de o, bu çalışmalarda yol gösterici bir görev yaptı.[185]

Huneyn; Öklid, Galen, Hipokrat, Arşimed ve Apollonius'un eserlerinin muhtelif kısımlarını, Eflatun'un *Dev-*

177 Kıftî, 161-162.
178 İbnü'n-Nedîm, 409.
179 Kıftî, 120; İbn Ebî Useybia, 257-258.
180 O'leary, *How Greek*, 165.
181 İbn Ebî Useybia, 257.
182 Kıftî, 120; İbn Ebî Useybia, 258.
183 İbnü'n-Nedîm, 409; İbn Ebî Useybia, 259.
184 İbn Ebî Useybia, 259, 260.
185 Macit Fahrî, 18.

let'ini, Aristo'nun *Kategoriler*, *Fizik* ve *Magna Moralia*'sını tercüme etmiştir.[186]

Me'mûn döneminde birçok mütercim, yabancı kültürlere ait çeşitli alandaki eserleri Arapçaya kazandırmış, böylece İslâm kültürüne katkıda bulunmuşlardır.

186 Huneyn b. İshak'ın yapmış olduğu tercümeler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Cemili, 232-238.

SONUÇ

İslâm siyasî ve kültür tarihinde büyük bir önem arz eden Me'mûn dönemini, mevcut kaynaklardan ulaşabildiklerimizin ışığında incelemeye çalıştık. Araştırmamızda şu sonuçlara vardık.

Kardeşi Emîn ile verdiği mücadele sonunda, hilâfet makamına gelen Me'mûn, gerek şahsiyet ve gerekse uygulamalarıyla İslâm siyasî ve kültür tarihinde orijinal bir konuma sahip olmuştur.

Me'mûn, yönetimin önemli kademelerinde mevâli unsura yer vererek özellikle Emevîler döneminde uygulanan Arap kavmiyetçilik anlayışının dışına çıkmış, ırkçı bir politika gütmemiştir. Ancak, söz konusu durum, Arapların tepkisine sebep olarak ülkede iç karışıklıklar meydana gelmesine yol açmıştır.

Halîfe, Alioğullarından Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmek suretiyle hanedan dışından birini göreve getirmeyi düşünmüştü. Me'mûn, bu davranışıyla Abbasî devlet geleneğinde yer etmiş olan hanedandan birinin veliaht tayin edilmesi kuralını bozmuş, söz konusu durum da, devletin dayandığı temel unsur olan Abbasoğullarının tepkisine yol açmıştır. Me'mûn'un Ali b. Mûsâ (Ali er-Rızâ)'yı veliaht tayin etmesi, İslâm siyasî tarihinde bir halîfenin Şiîlik ile resmî olarak kısmî bağlanma politikası gütmesinin ilk örneğini teşkil etmiştir. O, bu düşüncesini "Hz. Ali'nin efdaliyetini" ilân ederek pekiştirmişti.

Çalışmamızın seyri esnasında tespit ettiğimiz diğer bir husus da, Şiîliğin iki kolu olan İmamiyye ve Zeydiyye'nin

birer fırka olarak var olduğudur. Ancak, kanaatimizce bilinenin aksine, İmamiyye ve Zeydiyye'de "İmametin Hz. Ali'nin oğullarına da tahsis edildiği", yani Alioğullarının da nass ve vasiyetle imam tayin edildiğine dair olan inancın, henüz yerleşmemiş olduğudur. Bu dönemde İmamiyye, Hz. Ali'nin nass ve tayinle imam olduğuna inanan, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı gasıp olarak nitelendiren fırkanın adıdır. Bu açıdan İmamiyye'deki ilk üç halîfeyi tekfîr etmenin Zeydiyye'de, Hz. Ali'yi efdal (en faziletli), diğer halîfeleri de mefdul (faziletli) oluşları açısından meşru kabul etme şeklinde bir tavırla karşılık bulduğu tahmin edilebilir. Me'mûn döneminde isyan eden Alioğullarından Muhammed b. İbrahim ile Muhammed b. Ca'fer'in ayaklanmalarının sebebinde "imametin Alioğullarına da tahsis edildiği, yani Alioğullarının da nass ve vasiyetle imam tayin edildiği"ne dair olan Şiî motifin söz konusu olmadığı, bu isyanların arka plânında siyasî iktidar düşüncesinin yattığı vardığımız sonuçlar arasındadır.

Me'mûn, aynı zamanda "Kur'an'ın yaratılmış olduğu" yolundaki inancını da devletin resmî politikası haline getirmiş, ilim adamlarını buna inanmaya zorlamıştır. Tarihçilerin âlim ve filozof olarak nitelendirdikleri, hoşgörüsü ile meşhur Me'mûn, kendi görüşünü kabul ettirmek hususunda dayatmacı bir yöntem uygulamış, insanlara kendi fikrini zorla kabul ettirme yoluna gitmiştir. Onun bu davranışı, çeşitli konularda sergilemiş olduğu tolerans, karşı fikirlere hürmet ve bağışlama özellikleriyle tamamen çelişmiş, daha sonraki dönemler için de olumsuz bir örnek teşkil etmiştir.

Kültürel açıdan oldukça parlak bir devir olan Me'mûn döneminin önemli diğer bir özelliği de, ilim meclislerinin düzenlenmesi ve söz konusu meclislerde âlimlerin son derece özgür bir hava içerisinde tartışmış olmalarıdır.

Bu açıdan Me'mûn'un hilâfeti, İslâm tarihinde felsefî ve kelâmî düşüncenin gelişmesinde bir dönüm noktası teşkil etmiş olup Halîfe, hilâfet makamına entelektüel bir anlam katmıştır. Günümüzde "açık oturum" tabiriyle ifade edilen fikrî tartışmaların, o dönemde bizzat Halîfe'nin de katılımıyla yapılmasının, Me'mûn tarafından oluşturulan ilmî danışman grubunun söz konusu meclislerde varlığının, bilimsel zihniyetin gelişmesine katkıda bulunduğu kanaatindeyiz.

Halîfe; tercüme hareketine, özellikle de felsefî eserlerin tercümesine önem vererek İslâm düşünce tarihinde büyük rol oynamış olan bilim adamlarının yetişmesine vesile olmuştur. Bu dönem bir çok yönüyle, özellikle de ilim ve kültür hayatı bakımından tarihte iz bırakan görkemli bir dönem olarak hem İslam tarihinde hem de dünya tarihinde yerini almıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Abbadî, Ahmed Muhtar, *Fî't-Tarihi'l-Abbasi ve'l-Fatımî*, Beyrut: 1971.

Abdullah Feyyaz, *Tarîhu'l-İmamiyye ve Eslâfihim mineş-Şia*, Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1970.

Abdülcabbar Cumerd, *Hârun er-Reşîd*, I-II, Beyrut: Mektebetü'l-Umumiyye, 1956.

Ahbâru'd Devleti'l-Abbasiyye, Yazarı meçhul (hicri 3. asır), Thk. Abdülaziz ed-Dûri ve Abdulcabbar el-Muttalibî, Beyrut: Daru't Talia, 1971.

Ahmed Cevdet, *Kısas-ı Enbiya*, 6 cilt, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 3 cilt, Kahire: Mektebetu'n-Nehdati'l-Mısrıyye,1984.

Akbulut, Ahmed, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992.

Arnold, T.W., *The Caliphate*, Oxford: Oxford University Press, 1967.

Bağdadî, Ebû Mansur Abdülkadir b. Tahir (429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul: Kalem Yayınevi, 1979.

Bartold, W.-M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1977.

Bayraktar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1988.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Futûhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

Browne, Edvard G., *A Literary History of Persia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1951.

Buharî, Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Camiu's-Sahih*, 8 cilt, İstanbul: tarihsiz.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/868), *el-Osmaniyye*, Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun, Mısır: Dar'ul-Kütubi'l-Arabi, 1955.

Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, çev. Ramazan Şeşen, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.

Cehşiyarî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus (331/942). *Kitâbu'l-Vüzera ve'l Küttab*, Thk. Mustafa es-Sakka ve arkadaşları, Kahire: Şirketü Mektebe 1980.

Cemilî, Reşid Hasan, *Hareketu't-Tercüme fi'l-Maşrıka'l-İslâmi fi'l-Karnini's-Salis ve'r-Rabi li'l-Hicre*, Trablus: 1982.

Copleston, Frederick C., *Medieval Philosophy*, New York: Harper and Brothers, 1961.

Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.

Çelebi, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.

Dilgan, Hamit, *Muhammed İbn Mûsâ el-Harezmî*, İstanbul: Berksoy Matbaası 1957.

Dîneverî, Ebu Hanife Ahmed b. Davud (282/895), *el-Ahbâru't-Tvâl*, Mısır: Matbaatü's-Sa'ade, 1330.

Diveci, Said, *Beytü'l-Hikme*, Bağdad: Müessesetu Dari'l-Kütub, 1972.

Donaldson, M. Dwight., *The Shi'ite Religion, A History of Islam in Persia and Iraq*, London: Luzac, 1993.

Ebû Ride, Muhammed Abdülhadi, *el-Kindî ve Felsefetuhu*, Mısır: Matbaatü'l-İtimadi, 1950.

Ebû'l-Ferec, Gregory, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.

Ebu'l-Fida, İmâuddin İsmail (732/1332), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*. 4 cilt, Beyrut: Daru'l-Marife, tarihsiz.

Eş'arî, Ebu'l Hasan Ali. b. İsmail (324/936), *Makâlatu'l-İslâmiyyin ve'h-tilâfu'l-Mûsâllin*, Nşr. Helmut Ritter, Wiesbaden: Bibliotheca Islamica, 1980.

Ezdî, Ebû Zekeriya (334/945), *Tarîhu'l-Mavsıl*, Thk. Ali Habibe, Kahire: Daru't-Tahrir, 1967.

Faruk Ömer, *el-Abbasiyunu'l-Evâil*, Beyrut: Daru'l İrşad, 1970.

Tabiatu'd-Da'veti'l-Abbasiyye, Beyrut: Daru'l İrşad, 1970.

Haddâra, Muhammed Mustafa. *el-Me'mûnu'l-Halîfetü'l-Âlim*, Kahire: Daru'l Kütub, 1985.

Halîfe b. Hayyat (240/854), *Tarih*, Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad: Daru Tayyibe, 1985.

Hasan İbrahim, Hasan, *Tarîhu'l-İslâmi's-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sakafî ve'l-İctimaî*, 4 cilt, Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısrıyye, 1983.

Hatıb Bağdadî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali (463/1071), *Tarîhu Bağdad*, 14 cilt, Beyrut: Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, tarihsiz.

Hayyat, Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman (300/912), *Kitâbu'l-İntisar ve'r-Redd alâ İbni'r-Ravendî el-Mülhid*, Beyrut: Matbaatü Katolikiyye, 1957.

Hazen, William, *el-Hadaratu'l-Abbasiyye*, Beyrut: Camiatü'l-Lübnaniyye, 1984.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 4 cilt, çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.

The Arabs, A Short History, London: 1960.

Hudari Beg, *Muhâdarâtu Tarîhi'l-Umemi'l-İslâmiyye*, Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, tarihsiz.

Isfahanî, İmam Ebu'l-Ferec (356-967), *el-Ağanî*, 20 cilt, Beyrut: Daru'l Kütubiyyeti'l-Lübnani, tarihsiz.

Makâtilu't-Tâlibiyyin, Thk. Ahmed Sakar, Kahire: Daru İhyai'l-Kütubi'l-Arabiyye, 1949.

Işık, Kemal, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversite Matbaası, 1967.

Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.

İbn A'sam, Ebu Muhammed Ahmed (314/926), *el-Futûh*, 4 cilt, Beyrut: Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1986.

İbn Abdirabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitâbu'l-Ikdi'l-Ferîd*, 7 cilt, Thk. Ahmed Emin ve arkadaşları, Beyrut: Daru'l Küttabi'l-Gazzali, 1985.

İbn Cülcül, Ebu Davud Süleyman b. Hassan (399/1009), *Tabakâtu'l-Etıbba ve'l-Hukema*, Kahire: Matbaatü'l-Maahedi'l-İlmi, 1955.

İbn Ebî Useybia, Muvaffikuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halîfe b. Yunus es-Sadi el-Cezerî (668/1269), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtı'l-Etıbba*, Thk. Nizar Rıza, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayyat, tarihsiz.

İbn Habîb, Ebu Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, Thk. Eliza Lichtenstater, Haydarabad: Daru'l-Afak el-Cedide, 1942.

İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282), *Vefayatü'l-A'yan ve Enbâu Ebnai'z-Zemân*, 8 cilt, Thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru Sadır, 1977.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali (456/1063). *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n Nihal,* Mısır: Matbaatü'l-Mevsuat, 1320.

İbn İsfendiyâr, Muhammed b. El-Hasan (617/1220). *History of Tabaristan,* çev. E.G. Browne, London: E.J. Brill, 1905.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihaye,* Mısır: Matbaatü's-Saade, 1932.

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (276/828), *Kitabu'l-Mearif,* Mısır: tarihsiz.

Uyûnu'l-Ahbâr, 2 cilt, Thk. Yusuf Ali Tavil, Beyrut: Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1986.

İbn Tağriberdi, Cemaleddin Ebu'l-Mehasin Yûsuf (874/1469), *en-Nucûmu'z-Zahire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire,* 12 cilt, Kahire: Daru'l-Kütubi'l Mısriyye, tarihsiz.

İbn Tayfur, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Tahir (280/893), *Kitâbu Bağdad,* Nşr. İzzetü'l-Attar, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1949.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l Hasen (630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih.* 12 cilt, Beyrut: 1982.

İbnü'l-İmad, Ebu Felah Abdu'l Hayy (1089/1678), *Şezeratu'l-Zeheb fi Ahbarı men Zeheb,* 8 cilt, Kahire: Mektebetü'l-Kudsi,1350.

İbnü'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya (840/1436), *Tabakatü'l-Mu'tezile,* Thk. Susanna Diwaldwilzer, Beyrut: Matbaatü Katolikiyye 1961.

İbnü'n-Nedim (385/995), *el-Fihrist,* Beyrut: Daru'l Marife, 1978.

İbnü't Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba (709/1309), *el-Fahrî fi'l-Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Duveli'l-İslamiyye,* Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Muhammed Ali Subhi, 1962.

İlhan, Avni, "Sümame b. Eşras", *DEÜİF Dergisi,* V (1989), 45-59.

İrfan Abdülhamid, *İslâmda İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları,* çev. M. Saim Yeprem, İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.

İsferayinî, Ebu'l Muzaffer (ö. 471/1078), *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizu'l-Fırakı'n-Nâciyeti ani'l Hâlikîn,* Kahire: Matbaatü'l-Envar, 1940.

Jafri, S. Husain M., *The Origins and Early Development of Shi'a Islam,* London and New York: Longman, 1979.

Kalkaşandî, Ahmed b. Abdullah (820/1417), *Meâsiru'l-İnâfe fi Mealimi'l-Hilâfe,* 4 cilt, Thk. Abdüssettar Ahmed Ferrâc, Beyrut: Alemu'l Kütub, tarihsiz.

Subhu'l-A'şa, 15 cilt, Kahire: Vezaretü's-Sakafe ve'l-İrşad, 1963.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunun ân Esmâi'l-Kutub ve'l-Funun,* 2 cilt, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.

Kennedy, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate, A Political History,* London: Croom Helm, 1981.

Kıftî, Cemaleddin Ebi'l Hasan (646/1248), *Kitâbu Ahbâri'l-Ulema bî Ahbâri'l-Hukema,* Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbi, tarihsiz.

Kindî, Muhammed b. Yusuf (350/961). *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât* London: E. J. Brill, 1912.

Koçyiğit, Talât, *Kelâmcılarla Hadîsçiler Arasındaki Münakaşalar,* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı,1984.

Kubeysî, Hamdan Abdülmecid, *Esvaku Bağdad hatta Bidayeti'l-Asri'l-Buveyhî,* Bağdat:1979.

Kuleynî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Yakub (326/940), *el-Usûl mine'l-Kâfi,* 2 cilt. Tahran: İntişarat-ı İlmiyye-i İslamiyye,1388.

Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri,* Ankara: Selçuk Yayınları, 1968.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar,* çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.

Leysî, Semira Muhtar. *Cihadu'ş-Şia fi'l Asri'l-Abbasîyyi'l-Evvel,* Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1978.

M. Şemseddin, "Müessesat-ı İlmiyyeden Kütüphaneler", *Sebilü'r-Reşad,* X(1329), 179-182.

Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi,* çev. Kasım Turhan, İstanbul: İklim Yayınları, 1987.

Makrizî, Takıyuddin Ahmed b. Ali (845/1444), *el-Hıtat,* Kahire: Matbaatü'n-Nil, 1324.
en-Niza ve't-Tehasüm fi ma beyne Benî Umeyye ve Benî Haşim, Leiden: E. J. Brill, 1888.

Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed (3577/987), *Kitâbu't-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehva ve'l-Bed,* İstanbul: Matbaatü Devle,1936.

Mayerhof, Maks, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp,* çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Asarı İlmiyye Kütüphanesi, 1935.

Mes'udî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin (346/956), *et-Tenbih ve'l-İşraf,* Bağdat: Mektebetü'l-Asriyye, 1938.

Mes'udî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin (346/956), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher,* 4 cilt, Thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut: Mektebetü'l-İslamiyye, tarihsiz.

Muir, William, *The Caliphate: Its Rise Decline and Fall*, Beyrut: Khayats Oriental Reprints, 1963.

Müberred, Ebu'l Abbas Muhammed b. Yezid (285/898), *el-Kâmil fi'l-Luğati ve'l-Edeb*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 3 cilt, Mısır: 1937.

Narşahî, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer (348/959), *Tarîhu Buhara*, Thk. Emin Abdülmecid Bedevî ve Nasrullah Mübeşşir, Kahire: Daru'l-Maarif, tarihsiz.

Naşî el-Ekber, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbârî (293/906), *Mesâilu'l-İmame. Kitâbu'l-Evsat fi'l-Makalât*, Thk. Josef Von Ess, Beyrut: Orient-Institut der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 1971.

Nicholson, A. Reynold, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge: Cambridge University Press, 1956.

Nutting, Anthony, *The Arabs*. New York: 1965.

O'leary, De Lacy, *How Greek Science Passed To The Arabs*, London: Roudledge and Kegan Paul ltd., 1951.
İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara: Ankara Diyanet Vakfı, 1993.

Patton, Walter M., *Ahmed Ibn Hanbal and The Mihna*. Leiden: E. J. Brill, 1897.

Radî; Ali Muhammed, *Asru'l-İslâmî'z-Zehebî el-Me'mûni'l-Abbasî*, Mısır: ed-Daru'l-Kavmiyye, tarihsiz.

Remziye Muhammed, "Beytü'l-Hikmeti'l-Bağdadî ve Eserihi fî'l-Hareketi'l-İlmiyye", *el-Muerrihu'l-Arabiyye*, XIV(1980), 317-355.

Resailu'l-Kindî, Thk. Muhammed Abdülhadi Ebû Ride, 2 cilt, Mısır: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1950.

Rıfaî, Ahmed Ferid, *Asru'l-Me'mûn*, 3 cilt, Kahire: Matbaatü Dari'l-Kütubi'l-Mısriyye, 1927.

Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam and its place in the General History of the Observatory*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960.

Shaban, M. A., *Islamic History, A New Interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
The Abbasid Revolution, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

Sourdel, Dominique, "La Politique Religieuse du Calife Abbaside al-Ma'mun", *Revue des Etudes Islamique*, XXX/1(1962), 26-48.

Le Vizirat Abbaside de 749 a 936(132 a 324 de l'Hegire) Damascus: Institut Français de Damas,1959.

"The Abbasid Caliphate", *The Cambridge History of Islam*, Cambridge, 1970.

Subkî, Tacuddin Ebu Nasr Abdulvahhab b. Ali (ö. 771/1370), *Tabakatü'l-Şafiiyyeti'l-Kübra*, 6 cilt, Kahire: Matbaatü'l-Huseyniyye el-Mısrıyye,1323.

Suyutî, Celâleddin (911/1595), *Tarîhu'l-Hulefa*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1974.

Şehristanî, Muhammed b. Abdulkerim. *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal*, Thk. Muhammed b. Fethullah Bedran, Kahire: Matbaatü'l-Ezher, 1947.

Şeşen, Ramazan, "Tercüme Faaliyetleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 453-479, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Şevkî Dayf, *Tarîhu'l-Edebî'l-Arabî'l-Asrî'l-Abbasî*, Mısır: Daru'l-Mearif, 1965.

Şiblî, Mevlânâ, *Asr-ı Saadet*, 7 cilt, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Toker Yayınları, 1973.

Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, 11 cilt, Thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Beyrut: Daru Esveydan, tarihsiz.

Tarîhu'l-Hulefa, Yazarı meçhul (hicri 2. asır), Moskova: 1967.

Tritton, A. S., *İslâm Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.

Ukaylî, M. Raşid, *eş-Şia*, Amman: 1980.

Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa Kütüphane, 1935.

Vloten, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

Walzer, Richard, *Greek into Arabic, Essays on Islamic Philosophy*, Oxford: Percy Lund-Humphries, 1962.

Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Umran Yayınları, 1981.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Wensinck, A. J., *The Muslim Creed. Its Genesis and Historical Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1932.

Ya'kubî, Ebu Yakub b. Ca'fer b. Vehb (294/897), *Tarihu Ya'kubi*, 2 cilt, Beyrut: Daru Sadır, tarihsiz.

Yakut, Ebu Abdullah b. Abdullah el-Hamevi (826/1229), *Kitâbu İrşadi'l-Arîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, 8 cilt, Mısır: 1927.

Mû'cemu'l-Buldan, 5 cilt, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1979.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 25 cilt, Thk. Şuayb el-Arnavut, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1988.

Zeydan, Corci. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 5 cilt, çev. Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.

A
Abbad b. Avvam 24
Abbas b. Abdulmuttalib b. Hâşim 15
Abdullah b. Ali 19
Abdullah b. el-Mukaffa 19
Abdullah b. İdris 24
Abdullah b. Tahir 45, 46, 47, 48, 50, 78, 79, 82, 83
Abdurrahman b. Cebele 37
Abdus el-Fihrî 83
Abdülmelik b. Salih 38
Ahmed b. Ebî Duad 107, 108, 109, 117, 118, 119
Ahmed b. Ebî Halid 90, 96
Ahmed b. Hanbel 126, 128
Ahmed b. Ebî Duad 117
Ahmed b. ed-Devrakî 123
Ali b. Hişam 79
Ali b. İsa 35, 36
Ali b. Mûsâ 36, 42, 45, 51, 139
Ali er-Rızâ 52, 54, 55, 56, 57, 59, 62, 63, 77, 101, 102, 114, 139
Allân eş-Şuubi 134
Anbase b. İshak 128
Antakya 84
Azerbaycan 77, 79, 84

B
Bâbek 77, 78, 79, 80, 84
Bagedis 23
Bağdat 19, 21, 23, 28, 31, 35, 36, 39, 40, 41, 48, 49, 50, 52, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 80, 81, 89, 90, 103, 108, 109, 123, 128, 133
Basra 72, 80, 81, 102, 103, 137
Bermekî 21
Bermekîler 25, 41, 96, 134
Beytü'l-Hikme 106, 107, 132, 133, 134, 135, 136, 137
Bezz 77, 78
Bîruni 106
Bişr b. el-Mu'temir 96, 100, 101, 102, 117, 119
Bişr b. Gıyas el-Merisî 109
Bişr b. Velid 91, 125, 126
Bişr el-Merisî 99, 100, 117

C
Ca'd b. Dirhem 116, 117
Ca'fer b. Muhammed 49
Ca'fer es-Sadık 74
Cavidan 77
Cebrail b. Buhtiyaşu 136, 137
Cezîre 44, 45, 46, 47, 48, 49, 70
Cuheyne 76
Cürcan 37

D
Dabık 84
Davud b. Masicur 80
Deylem 21
Dîneverî 11, 17, 144
Dîvânu'z-Zenâdıka 20

E
Ebû Abdullah el-Mehdî 20
Ebû Ca'fer el-Mansur 19
Ebu'l-Atahiye 97
Ebu'l-Huzeyl el-Allaf 102, 103
Ebu Ma'şer el-Belhî 105
Ebu Muaviye ed-Darir 24
Ebû Muhammed el-Yezidî 24
Ebû Müslim 17, 19, 123
Ebû Seleme 17, 18
Ebu's-Seraya 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75
Ebû Yusuf 99
Ebu Zeyd el-Belhî 105
Ebü'l-Abbas 18
Ebü'l-Abbas es-Seffâh 17
Ehl-i Beyt 69, 70, 74, 114
Ehvaz 38, 39, 72
Ekritiş 83
Emîn 22, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 49, 63, 80, 89, 139
Enbâr 18
Endülüs 81, 82, 83
Ermeniye 78
Eşnas 85

F
Fah 21, 68
Fazl b. Nevbaht 134
Fazl b. Rebi 29, 30, 31, 34, 49, 89
Fazl b. Rebi 49
Fazl b. Sehl 25, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 41, 51, 54, 55, 59, 61, 63, 64, 65, 70, 96
Fazl b. Yahya b. Halîd 25
Fedek 59

H
Haccac b. Matar 133
Haccac b. Yusuf 80
Haccac el-A'ver 24
Halid b. Yezid 82, 130
Halid ed-Deryuş 62
Hammad b. Seleme 99
Hanikîn 37
Harezmî 106, 107
Harran 44, 84
Harun b. el-Müseyyeb 76
Hârun er-Reşîd 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 41, 53, 89, 96, 99, 100, 117, 131, 134
Hasan b. Sehl 43, 49, 59, 60, 61, 64, 70, 71, 72, 76
Hâşimiyye 18
Hâşimoğulları 23, 27
Hemedan 27, 36, 37
Herseme b. A'yan 38, 39, 60, 61, 65, 72, 73, 75
Horasan 16, 17, 27, 28, 33, 35, 36, 37, 38, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 54, 60, 79
Hulvan 37
Humeyme 16
Huneyn b. İshak 136, 137
Huşeym b. Bişr 24
Hüseyin b. Ali 20, 68
Hüseyin b. Hasan el-Aftas 74

I-İ
Isfahanî 12, 36, 56, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 110, 145
İsa b. Mûsâ 19
İbn Tabataba 69

İbn Tayfur 11
İbnü'l-Bekka 127
İbrahim b. Mehdî 63, 65, 66, 89
İbrahim el-Fezari 131
İdris b. Abdullah 21, 68
İmamiyye 53, 114, 139, 140
İsa b.Ca'fer b. Mansur 25
İsa b. Muhammed 78
İsa b. Yezid 80
İshak b. İbrahim 111, 113, 119, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128
İshak b. Mûsâ 75
İskenderiye 81, 83, 130
İsmail b. Davud 123
İsmail b. Ebi Mes'ud 123
İsmail b. Uleyye 24

K

Kavariri 128
Keferazun 49
Keysum 42, 43, 48, 49
Kınnesrîn 48
Kindî 103, 104, 105
Kisaî 24
Kûfe 16, 69, 70, 71, 72, 99, 103
Kum 36
Kurtuba 81

M

Mansur 67, 131
Masîsa 85
Matmure 85
Mavsıl 84
Medâin 39
Medine 16, 20, 27, 39, 51, 68
Mekke 16, 20, 21, 27, 39, 66, 68, 72, 75, 76
Me'mûn 15, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141
Me'mûn Ali er-Rızâ 58
Me'mûn Merv 30
Menbıc 84
Meracil 23, 24
Merağa 78
Merv 41, 49, 51, 59, 60, 64, 66, 69, 71, 76, 77, 89, 132
Mes'udî 10, 12, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 31, 32, 51, 52, 53, 63, 64, 74, 87, 93, 95, 96, 110, 148
Mısır 81, 82, 83, 84, 85
mihne 107
Mihrican 41
Muaviye 16
Muhammed b. Ali 16, 17, 66
Muhammed b. Ca'fer 69, 73, 74, 75, 76, 77, 140
Muhammed b. Humeyd 78
Muhammed b. İbrahim 69, 70, 71, 73, 74, 75, 140

Muhammed b. Nuh 128
Muhammed b. S'ad 123
Muhammed ed-Dıbac 73
Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye 67, 68
Mukanna 20
Mûsâ Kâzım 51
Muşaş 75
Mu'tasım 58, 77, 79, 80, 81, 83, 85, 89, 90, 103, 104, 107, 128, 136
Mu'tezile 99, 100, 103, 104, 107, 111, 115, 119
Mürcie 99
Mütevekkil 136

N
Nasr b. Seyyar 22
Nasr b. Şebes 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 73, 81, 82
Nasr b. Şebîb 69, 70, 71
Nehavend 36
Nehravan 45
Nevruz 41
Nusaybin 84

Ö
Ömer b. Ferruhan 137

R
Râfi b. El-Leys 22
Rakka 27, 38, 43, 45, 47, 65, 128
Ram 41
Rey 28, 35, 36
Ruha 44, 84

S-Ş
Salim 131
Seccade 128
Sehl b. Hârun 135
Sehl b. Selame 62
Serahs 64
Seriy b. Hakem 82
Seruc 49
Süfyan b. Uyeyne 99
Sümame b. Eşras 96, 97, 98, 99, 102, 117, 118, 119
Sümeysat 42
Şam 43, 83, 85, 90

T
Taberî 11, 12, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 100, 110, 114, 118, 122, 123, 125, 127, 128, 137, 149
Tahir b. Hüseyin 35, 36, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 60, 65, 70
Talha b. Tahir 48, 49, 79
Tarsus 79, 85, 119, 128
Tekrit 84
Teophilos 86
Tus 29, 31

U
Ubeydullah b. es-Seriy b. Hakem, 82
Uceyf b. Anbase 79

V
Vasık 136
Vasıl b. Ata 107
Vasıt 39, 80

Y
Yahya b. Abdullah 21, 68
Yahya b. Amir 61
Yahya b. Eksem 92, 96, 107, 109, 118
Yahya b. Halid 21
Yahya b. Ma'in 123
Yahya b. Muaz 45, 78
Ya'kubî 12, 150
Yasiriye 23
Yemen 72, 75
Yezid b. Harun 118
Yuhanna b. Batrik 133
Yuhanna b. Masaveyh 136, 137
Yusuf b. Atıyye 24

Z
Zeydiyye 53, 114, 139, 140
zındık 20
Zureyk b. Ali 78
Zutt 80, 81
Zübeyde 25
Züheyr b. Harb Ebu Heyseme 123

Nahide BOZKURT

Mutezile'nin Altın Çağı

Kültürel açıdan oldukça parlak bir dönem olan Halife Me'mun devrinin en önemli özelliklerinden biri de, çeşitli düşünce akımlarına mensup kişilerin bir araya gelerek halifenin huzurunda ilmi tartışmalar yapmaları idi. Me'mun'un hilafeti, İslam Tarihinde felsefi ve kelami düşüncenin gelişmesi açısından bir dönüm noktasıdır.

ISBN 978-975-6390-59-1

ANKARA OKULU YAYINLARI